

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Nəbiyev Urfan Elşən oğlu

**“Azərbaycan Respublikasında təbiətdən istifadənin
səmərəlilik və ekoloji təhlükəzilik
mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060510 Ekologiya

İxtisasın adı: Ətraf mühitin mühafizə metodları və bərpası

Elmi rəhbər: Magistr proqramının rəhbəri:

dos.F.B.Eminov

dos. F.M.Novruzova

Kafedra müdiri:

prof.Mehdiyeva V.Z.

BAKI – 2019

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	3-6
Fəsil I Ekoloji - iqtisadi prosesdə ətraf mühitdən effektiv istifadə və tənzimlənmənin nəzəri-metodoloji əsasları.....	7-28
1.1.Təbii resurslar və təbiətdən istifadənin ekoloji-iqtisadi aspektləri.....	7-17
1.2.Ekoloji–iqtisadi problemlərin həllində Şərqi Avropa ölkələrinin siyasəti.....	17-28
Fəsil II. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində regionların iqtisadi inkişafı və təbii mühitin ekoloji –iqtisadi qiymətləndirilməsi.....	29-47
2.1.Ekoloji-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması yollarının tədqiqi	29-41
2.2. Təbiətdən istifadənin ekoloji-iqtisadi effektivliyi.....	41-47
Fəsil III. Təbii mühitin təhlükəsizliyinin qorunmasının idarə olunması məsələləri.....	48-69
3.1.Ekoloji təhlükəsizlik və onun həyata keçirilməsinin üsulları..	48-55
3.2. Müasir dövrdə əhalinin və regionun ekoloji təhlükəsizliyinin vəziyyəti.....	55-61
3.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə ekoloji təhlükəsizlik məsələləri.....	61-69
Nəticə.....	70-71
Ədəbiyyat siyahısı.....	72-74

Hazırda ekoloji tarazlığa mənfi təsir edən əsas faktorlar sənayenin sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Dünya miqyasında sənayenin inkişafı ilə ətraf təbii mühit arasında olan ziddiyətli münasibətlər və ətraf təbii mühiti mühafizə etmək sahəsində çoxlu sayda təşkilatlar formalaşmışdır. Bu təşkilatlar ekoloji problemlərin həlli istiqamətində xeyli işlər görürlər. Bu işlərin nəticəsində indiki nəsillərin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə ekoloji problemlərin həll olunması, ətraf təbii mühitin mühafizəsi ön plana çəkilmişdir. Dövlət tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi prioritet istiqamətə çevrilmişdir. Bakıda bərk məişət tullantıları müəssisəsinin işə salınması və innovativ texnologiyaya əsaslanması xüsusilə vurğulanmalıdır. Respublikada qəbul edilmiş “Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” kimi konsepsiyanın əsas məqsədlərindən biri ekoloji baxımdan daha tarazlı inkişafa üstünlük verməsidir. Qarşıya qoyulan tapşırıqları yerinə yetirmək üçün birinci növbədə iqtisadiyyatın effektivliyini yüksəltmək, ətraf mühiti mühafizə etmək, təbii resursları qorumaq və onlardan daha qənaətlə istifadə etməklə inkişafa nail olmaqdır. Bunu nəzərə alaraq ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi, sənayenin mənfi təsirinin qarşısının alınması, Xəzər dənizinin çirklənməsinin azaldılması və tədricən aradan götürülməsi, meşələrin bərpa olunması, təbii resursların effektiv istifadəsi sahəsində zəruri işlər aparılması əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş mövzunun aktuallığı ətraf mühitdən daha səmərəli istifadəni ön plana çəkir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal kompleksinin inkişaf templərinin müasir dövrdə intensivləşdirilməsi təbii ehtiyat potensialından qeyri-səmərəli şəkildə istifadə olunması, ətraf mühitə sənaye mənşəli maddələrin daxil edilməsinin artması ilə müşayiət olunur ki, bu da ekoloji sistemin pozulmasına gətirib çıxarır.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən sənaye müəssisələrindən 2016-ci ildə atmosfərə atılmış çirkləndirici maddələrin həcmi 187,6 min ton olmuşdur. Bunun 130,0 min tonu və ya 69,3 %-i ölkə paytaxtının payına düşmüşdür. Məlumata görə ölkə üzrə sənaye tullantılarının 73,7 min tonu mədənçıxarma, 31,4 min tonu istilik elektrik stansiyalarının, 28,6 min tonu emal sənayesinin hesabına olmuşdur. Yaranmış belə vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan effektiv istifadə üçün əsas kapitalla istiqamətlənmiş vəsaitlərin həcmi artmışdır. 2016-ci ildə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə üçün 109576,0 min man. vəsait ayrılmış, bunun da 0,5 % - su ehtiyatlarının, 99,5 % - torpaq ehtiyatlarının mühafizəsinə xərclənmişdir.

İndiyədək nəzəriyyədə və praktikada ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında vahid qəbul olunmuş metodika yoxdur.

Ölkə sənayesinin inkişafının və onun fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri ekoloji, iqtisadi və sosial faktorları nəzərə almaq, istehsal prosesində yaranan tullantıları azaltmaqla onların qarşısını almaq və antropogen faktorların neqativ təsirini aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Buna görə də ölkədə ətraf təbii mühitdən istifadəyə və ekoloji təhlükəsizlik yönündə vacib və təcili tədbirlərin aparılmasına, ekoloji vəziyyətin analizinə, tarazlı iqtisadi inkişaf məqsədilə ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində motivasiyalı işlərin aparılması vacib hesab olunur.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. Ölkə daxilində bir sıra alimlər öz elmi əsərlərində bu sahəyə dair öz fikirlərini bildirmişlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən alimlərin tədqiqatlarında təbiətdən istifadənin səmərəlilik və ekoloji təhlükəsizlik məsələlərinə çox da fikir verilməmişdir. Bu işə yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuş işin aktual olduğuna diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. İşin əsas məqsədi təbiətdən istifadənin effektivlik və ekoloji təhlükəsizlik məsələsinin təhlili, təkliflər və tövsiyə verməkdir.

Qeyd etdiyimiz məsələləri həll etmək üçün qarşıya qoyulmuş məsələlər bunlardır:

- ətraf təbii mühitin pozulmasından əmələ gələn ziyanın ekoloji effektivliyi;
- təbii resurslardan istifadənin effektivlik və ekoloji təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılması;
- təbii resurslardan effektiv istifadə edilməsinin metodologiya əsaslarının müəyyən edilməsi;
- sənayenin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq təbii mühitə vurulan zərərin azaldılması və bu sahədə innovativ tədbirlərin həyata keçirilməsi;

Tədqiqatın obyektı. Azərbaycan Respublikasında təbii resurslardan istifadədə səmərəlilik və ekoloji təhlükəsizlik məsələsinin tədqiqidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını təbiəti mühafizə, təbii resurslardan istifadə və ətraf mühitin qorunmasına aid olan ölkə daxili və ölkə xarici alimlərin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, bu sahədə olan qanunlar, normativ sənədlər, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin materialları təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Dövlət Statistika Komitəsinin statistik materialları, müxtəlif elmi-praktik konfransların materialları, BMT-nin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qərarları, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin ətraf mühitin mühafizəsinə aid olan materialları, müxtəlif internet saytlarının məlumatları və s. materiallar təşkil edir.

İşin elmi yeniliyi:

- ekoloji təhlükəsizliyin strategiyasının işlənilməsi və əsaslandırılması;
- hər hansı bir ərazinin təbii resurslarının, digər mövcud amillərini nəzərə almaqla iqtisadi və ekoloji əlaqələrə münasibət;
- ətraf təbii mühitə vurulan iqtisadi və ekoloji zərərin qiymətləndirilməsi;
- təbiəti mühafizəsinin effektiv idarə olunmasının istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

Dissertasiya işinin strukturu – Dissertasiya işi girişdən, 3 fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olub 74 səhifə təşkil edir.

Fəsil I Ekoloji - iqtisadi prosesdə ətraf mühitdən effektiv istifadənin və tənzimlənmənin nəzəri – metodoloji əsasları

1.1. Təbii resurslar və təbiətdən istifadənin ekoloji-iqtisadi aspektləri

İnsan və təbiət amili vahid bir sxem yaradırlar. Beləki, insan özü təbiətin məhsuludur, lakin onun məqsədyönlü fəaliyyəti təbiəti kökündən dəyişir, onu öz məqsədləri üçün istifadə edir.

“Təbiət” anlayışı sosial qavrama kateqoriyası olub, aşağıdakı kimi özünü göstərir:

1. Təbiət dedikdə bütün dünyada onun formalarının özünü biruzə verməsi anlayışı kimi başa düşülür. Bu planda “təbiət” anlayışı “materiya”, “kainat” anlayışı ilə bir sırada durur.

2. “Təbiət” anlayışını insan cəmiyyətinin varlığının təbii şəraitinin cəmi kimi də izah etmək olar. Bu cəhətdən “təbiət” anlayışı xarici mühitin yeri və rolunu xarakterizə edir. Lakin “təbiət” anlayışı təkcə təbii şərait deyildir. O həm də maddi şərait yaratmaq üçün də istifadə olunur [10] .

İnsanın ətraf mühitə münasibətinin əsasını istehsal fəaliyyəti təşkil edir. Buna görə də tarix boyu cəmiyyətin təbiətə münasibətinin dəyişməsi insan fəaliyyətinin xarakteri və onun miqyası ilə müəyyən edilir. Müasir elmi- texniki inqilabadək təbiətin istismarı əsasən ekstensiv xarakter daşıyırdı. Bu zaman cəmiyyətin fəaliyyətinin miqyası, yəni təbiət tərəfindən heç bir məhdudiyyət yox idi.

İnsan təbiətdən istədiyini onunla hesablaşmadan götürə bilərdi. Keçən əsrin ortalarında bu cür istismar böhran nöqtəsinə yaxınlaşmağa başladı. Bu ilk növbədə elə bir vəziyyətə gətirib çıxardı ki, bunun ancaq enerjinin istehsalının mənbələrinin

miqyası, xammal və materiallarla müqayisə etmək olar; ikincisi dünya əhalisinin artmasının inkişaf sürəti ilə əlaqədar məhsul istehsalının təbii bazasının yaradılması ilə; üçüncüsü təbiətlə cəmiyyətin birgə fəaliyyətinin daha əyani təsiri ilə [15] ;

Bu işə öz növbəsində təbii resurslardan tam hərtərəfli və səmərəli istifadənin vacibliyini ortaya qoydu.

Müasir cəmiyyətdə bu cür istifadə daha çox elmə söykənir. Nəticədə cəmiyyətin təbiətə münasibətinin yeni tipi yaranmağa başlayır. Cəmiyyət həmçinin öz növbəsində bu fəaliyyətin proqramını hazırlamağa can atır. Yəni, təbiətə təsirin yol verilən həddi və onun qorunması nəzərə alınır[16].

Qeyd etmək lazımdır ki, təbiət insan tərəfindən prosesə qatılır və bu iqtisadi nəzəriyyədə “torpaq” faktoru adlanır. Bundan əlavə, “torpaq” anlayışına həmçinin tələbatı təmin etmək üçün istifadə olunan təbiətin nemətləri daxildir.

Beləliklə, “torpaq” istehsal amili kimi təbii resursların istehsalda istifadəsi amilidir. Eyni zamanda torpaq bir sıra sahələrdə (aqrar, hasilat, “əmək predmeti”, “əmək vasitəsi” kimi, bütövlükdə iqtisadiyyatda işə mülkiyyət obyektini kimi çıxış edir.

Buradan işə “insan –təbiət” real istehsalda “torpaq amili” terminində özünü göstərir.

Müasir istehsal elə təbii qüvvələrin birliyinə əsaslanır ki, onlar məhsul, xidmət və digər sahələrin yaranmasında istifadə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyədə potensial istehsalın əsasını “təbii resurslar” adlandırırlar. Bu resurslar iki qrupa bölünür: öz mənşəyinə görə günəş istiliyinin və işığın hesabına yarananları bərpa olunan resurslar, digəriləri isə çox yavaş əmələ gəldikləri üçün onlar bərpa olunmayan resurslardır.

Beləki, elmi-texniki tərəqqi şəraitində resurslardan istifadənin çərçivələri genişlənir. Bu əsasən təbii resurslar hesabına baş verir. Gələcəkdə bu dəyişikliklər qaçılmazdır. Çünki, yeni texnoloji yeniliklərin yaranması və ona uyğun vəziyyətlə bağlıdır.

Lakin təbii resurslardan istifadənin digər mühüm aspekti də vardır. Bu dəyişikliklərə hasilat və emal aiddir ki, bunlarda ətraf mühitdə dəyişikliyə səbəb olurlar. Eyni zamanda ölkədə elə sahələr fəaliyyət göstərir ki, onlar ətraf mühitə texnogen təsir göstərir. Bunlar metallurjiya, kimya, neft kimya, maşınqayırma və energetikadır.

İqtisadiyyatın istehsal sektorunun bu xüsusiyyəti istehsal potensialının artmasına səbəb olur. Buna görə də ətraf mühitin çirklənmədən mühafizəsi problemi yaranır. Beləki, təbii resurslardan istifadə getdikcə artır, buna müvafiq olaraq ətraf mühitə təsirin intensivliyi də artır. Bu isə öz növbəsində onlardan qənaətlə istifadəni tələb edir.

Bu gün rəqabətli bazar sistemi fəaliyyətində maraqlı məqam yaranır. Beləki, iqtisadiyyatın sahələrinin fəaliyyət mexanizmi təbiətdən istifadənin səmərəli olmasını təmin etməlidir. Bu problem təkcə ekoloji-iqtisadi aspektlə məhdudlaşmır və daha qlobal istiqamətlərlə bağlıdır. Bununla əlaqədar həm regionlarda, həm də bütünlükdə müasir ekoloji-iqtisadi vəziyyət müxtəlif mürəkkəb və öz həllini gözləyən problemlərlə səciyyələnir. Bununla əlaqədar təklif olunan yolların təhlili vacibdir.

Bu problemlərin öz həllini tapması iqtisadiyyat və ətraf mühit arasında qarşılıqlı optimal əlaqənin müəyyən olunmasında görünür. Ətraf mühitin çirklənməsi kifayət qədər çox iqtisadi ziyan vurur. Ətraf mühitin çirklənməsindən yaranan iqtisadi

ziyanın ölçüsü və qoyuluşunun səmərəliliyi təbiəti mühafizə tədbirlərinin əsaslı olması ilə qiymətləndirilir.

Bu zaman müasir istehsal qoyulan əsas tələblərə əməl olunmalıdır. Buraya əlavə məhsulların təhlükəsizliyini təmin etmək daxildir.

Tədqiqatlar göstərir ki, artıq biosferə təbiətdə əvvəllər rast gəlinməyən 3 mln. tondan çox kimyəvi birləşmələr daxil olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, son illər ekoloji zərərli materialların artım tendensiyası müşahidə olunur.

Sənayenin inkişafı artdıqca torpaq resurslarının sənaye və şəhərsəlmədə istifadəsi artır. Bu isə kənd təsərrüfatı istehsalının həcmünün artırılması üçün əlavə xərclərə səbəb olur.

Təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin problemlərini yekunlaşdıraraq, müasir dövrdə onların içindən daha xarakterik olanları aşağıdakı qaydada göstərmək olar:

- texnogen tullantılarla ətraf mühitin çirklənməsinin artması;
- əvəzi ödənilən və ödənilməyən təbii resursların azalması;
- faydalılıq əmsalının aşağı olması;
- torpaq resurslarından daha qənaətlə istifadə olunması.

Hazırkı dövrdə təbii resurslardan istifadə olunması istehsal sahəsinin əsas tərkibinə daxil olmuşdur. Buna görə də son 40-50 ildə təbii resurslardan istifadənin öyrənilməsi çox vacib bir məsələyə çevrilmişdir.

Belə ki, təbii resurslardan istifadənin təşkil edilməsində ilk növbədə müəssisə və digər sənaye obyektlərində elmi yanaşmanı tətbiq etmək çox vacibdir. Təbiət istifadəçiləri təbiətdən istifadəni özlərinin istəkləri və təşkilat maraqları yönümündə təsvir edirlər.

Belə ki, kənd təsərrüfatında torpaq istifadəçiləri üçün daha yüksək gəlir əldə etmək çox lazımdır. Buna görə də torpağın keyfiyyətlərinin artırılması və məhsuldarlığın daha da çoxaldılması və torpaqların ekoloji baxımdan qorunması fermeri məhsuldarlıq baxımından maraqlı edir. Bunu nəzərə almaqla kənd təsərrüfatında ətraf mühitin qorumasının artırılması çox vacibdir.

Azərbaycanda ətraf təbii mühitin qorunmasında olan çatışmamazlıqların olması ətraf təbii mühitdən istifadədə şəxsi münasibətlərin olması üzündən əmələ gəlir.

Müxtəlif ərazilərdə təbii resurslardan istifadə sahəsində qanunlara əməl edilməməsi bütün ekosistemin sıradan çıxmasına və böhranlı vəziyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də bunların aradan qaldırılması günün ən vacib problemlərindən hesab olunur.

Ümumilikdə, ərazinin təbii kompleksi dedikdə buraya su, meşə, torpaq, mineral-xammal resursları və təbii şərait daxil edilir. Verilmiş regionun təbii kompleksinin araşdırılması təbii ehtiyatların götürülmüş növünün və bütövlükdə təbii kompleksin hər bir növünün araşdırılması kimi başa düşülür.

Bizcə, regionların xarakterlərinin fərqləndiyi bir şəraitdə təbii-təsərrüfat sahələrinin yaranmasının səmərəlilik səviyyəsi yüksəlmiş və təbii resurslardan istifadə olunmasının ekoloji-iqtisadi effektivliyi daha da artmış olar.

Təbii-ərazi komplekslərində ətraf mühitdən effektiv istifadə olunmasının əsas elementləri bunlar ola bilər:

- -regionlarda təsərrüfatın formalaşmasının effektivliyini artırmağın əsas mənbələrinin tapılması;
- ətraf mühitin resurslarından təsərrüfat baxımından istifadəyə hər tərəfli baxış;

- -təbii şərait və təbii resursların məcmusundan daha səmərəli istifadə üçün təsərrüfatın effektiv istifadəsinin aydınlaşdırılması;

Bəzən müxtəlif ərazilərdə təbii resurslardan ekosistemlərin bir-biri ilə əlaqəsi nəzərə alınmadan istifadə edilir. Məsələn ağacların qırılması, meşə ehtiyatlarından məsuliyyətsiz istifadə onların məhvə gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində regionun su ilə təmin olunma rejiminə mənfi təsir göstərir.

Su resurslarının tükənməsi və ya azalması əkinçiliyə mənfi təsir edir.

Məhsul istehsal olunmasının effektivliyinin yüksəldilməsi bir tərəfdən təbii ehtiyatlardan istifadənin, digər tərəfdən regionların təbii şəraitinin səciyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Belə ki, hasil olunan yeraltı faydalı qazıntılar təbiətə zərər vurmadan, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə yönəlməlidir.

Hazırda respublikamızda iqtisadiyyatın effektivliyi üçün təbii ehtiyatların region baxımından uyğun gəlməsindən daha çox istifadə edilməsi, həm yüksək səmərə əldə etməyə istiqamətlənir, həm də regionda təbii resurslardan istifadənin prinsiplərinə riayət olunması yolu ilə təbii dayanıqlığın qorunması ilə bir sıra məsələlərin həllini irəli sürür.

Respublikada dövlət səviyyəsində ətraf təbii mühitin ehtiyatlarının regional oxşarlığının iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi ekoloji faktorların nəzərə alınması yolu vasitəsilə təbii-təsərrüfat sahələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətinin ayrılmasına şərait yaradır. Əmələ gələn təbii-təsərrüfat kompleksində təbii ehtiyatların ərazicə uyğun gəlib-gəlməməsinin effektivliyinin nəzərə alınması regionlar arasındakı əlaqələrə ciddi təsir edir.

Regionlarda təsərrüfat sahələrinin effektivliyi çox vaxt region daxilində təbii ehtiyatların düzgün qaydada istifadə olunması ilə əlaqəlidir.

Təbii resursların istismarının, təbii mühitdən istifadənin və yenidən istehsalın bütün metod və formalarının cəmi bütövlükdə təsərrüfat üzrə çoxşaxəli sahələri yaradır. Təbii mühit bütövlükdə istehsalın, onun bütün sahələrinin xammal və enerji mənbəyi olmaqla, onu daima təmin edir. Həyatda bütün məhsullar demək olar ki, təbii xammallardan alınır. Təbii mühitdən istifadə edənlərin fəaliyyətləri yalnız təbii resurslara əsaslanan və onların hasilatından və istehlakından asılıdır.

Hasilat sənayesi nəqliyyat, energetika, rabitə, meşə təsərrüfatı, xüsusən kənd təsərrüfatı, kommunal təsərrüfat, ticarət, xidmət və b. təbii mühitdən istifadə sahələridirlər. Bəzi sahələr torpaq-su, mineral-enerji və bioloji resurslar kimi iri təbii resurs elementlərinin istifadə olunması ilə bağlıdır.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində mineral-enerji ehtiyatları innovativ texnoloji proseslərə enerjinin vahid daxil olan mənbədir. Buna görə də müasir elmin əsas məsələsi istehsalın xammallarından istifadənin yüksəldilməsi, zərərsizləşdirilmənin artırılması və daha az tullantılı texnologiyaya keçilməsi çox vacibdir.

Mineral-xammal ehtiyatları, onların biri-biri ilə əlaqəsi və daha kompleks istifadəsi baxımından mühüm rola malikdir. Bu resurslar mühüm xammal bazası rolunu oynamaqla çox böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Ölkəmizin mineral-xammal bazası indiyədək kəşf olunmuş və ehtiyatları təsdiq olunmuş 18 adda filiz, 29 adda qeyri-filiz, 297 adda tikinti materialları, 97 adda mineral, şirin, yodlu-bromlu su yataqlarından, neft, qaz və digər yataqlardan ibarətdir. Onların olmasına rəğmən, effektiv istifadə olunması məsələsi çox vacibdir və hələlik bu məsələ öz həllini gözləyir. Təbii ehtiyatların yerləşdiyi ərazilərin iqtisadi baxımdan təhlükəsizliyi müəyyən qədər bu məsələ ilə bağlıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid və iqtisadi islahatların (reformanın) aparılması respublikamızda regional iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olmuşdur. Beləki, ölkəmizin

regionları öz təbii resursları, xüsusiyyətləri, təsərrüfatının quruluşu və ixtisaslaşma sahələri ilə səciyyələnir.

Ölkənin regionlarının istehsal potensialından daha effektiv yolla istifadə edilməklə yerlərdə sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafını daha da artırmaq, fermer və sahibkarlıqla məşğul olan digər insanlara dövlət tərəfindən yaradımçı olmaq, əhalinin sosial rifah halını yüksəltmək, yoxsulluğu azaltmaq və respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək əsas məsələdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli 80 sayılı fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur[5] . Qeyd olunan proqrama görə yerinə yetiriləcək məsələlər üçün əsas iki yönüm qəbul olunmuşdur:

- regionların dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi;
- regionların özünəməxsus xüsusiyyətini nəzərə alaraq onların inkişaf məsələləri[5] .

Qəbul olunmuş proqram ölkənin regionlarında uyğunlaşma səviyyəsinin artırılmasına və sosial-ekoloji idarə etmənin təmin edilməsinə yardım edəcək.

Milli iqtisadiyyatın və təhlükəsizliyin dayanıqlı inkişafına nail olmaq aydındır ki, ərazilərin təbii ehtiyatlarından istifadə olunması iqtisadi sahələrin effektivliyi ilə uyğun gəlmir və onlar biri-biri ilə kəskin ziddiyyətdədir. Bunların həll olunması regionların təbii-ehtiyat potensialının istifadəsinin sosial baxımdan təşkilindən asılıdır.

Resurslardan qənatlı istifadə olunması, yəni resursların istifadə olunmasının minimuma endirilməsi ekoloji-iqtisadi fəaliyyətdə təbii resurslardan effektiv istifadəni, təbii-ehtiyatların iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi məsələsinin həllini tələb edir.

Məlumdur ki, indiki dövrdə yeraltı təbii ehtiyatların azalması və onların yox olması, yəni tükənməsi məsələsi bütün ictimaiyyəti məşğul edir. Buna görə də Yer kürəsində ekoloji sistemin mühafizəsi ən vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında mövcud ekoloji durum atmosferin, hidrosferin, torpaq örtüyünün çirklənməsi və təbii ehtiyatların qeyri-effektiv istifadəsi ilə əlaqədardır. Bunların həll olunması dövlətin ekoloji siyasətinin effektiv istifadəsi və onların həyata keçirilməsi vasitəsilə ola bilər.

Dövlətin ekoloji siyasəti anlayışı qərb ədəbiyyatında geniş yayılmışdır və təbiətdən istifadə edilməsi və ətraf mühitin qorunmasının idarə edilməsinin dövlət mexanizmi anlayışına uyğundur. Dövlətin ekoloji siyasəti tam idarə etmə metodları və üsulları toplusu olub, onun vasitəsilə ətraf mühitin mühafizəsi, istehsal və sosial-iqtisadi proseslərlə birlikdə təbiətdən istifadə etmə prosesləri təşkil edilir, tənzimlənir və əlaqələndirilir. Spesifik ictimai rifah kimi ətraf mühitin keyfiyyəti yaxşılaşdırılır, cəmiyyətin xammal və ekoloji tələbatı təmin edilir.

Dövlətin ekoloji siyasətinin obyektivi təbii mühitin və resursların qorunmasıdır.

Ekoloji durum dünyəvi səciyyə daşdığından onun həll olunması bütün ölkələrin birgə səyi nəticəsində mümkündür. Bu əlaqələr 1970-ci ildən sonra İlk dəfə inkişaf etmişdir. İlk dəfə İsveçin paytaxtı Stokholm şəhərində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə konfrans keçirildi. Orada ilk növbədə suyun, torpağın havanın çirklənməsi məsələsi ortaya atıldı və onların aradan qaldırılması üçün ilkin sənədlər və prinsiplər hazırlandı. Keçən əsrin sonlarında yeni ekoloji problemlərin yaranması məsələsi gündəmə gəldi. Buraya global istiləşmə, ərzaq çatışmazlığı, ozon təbəqəsinin deşilməsi, səhrələşmə, torpaqların sıradan çıxması və s. daxildir. Bununla əlaqədar BMT-nin Baş assambleyasının 1983-cü ildə ətraf

mühit və inkişafıla bağlı Ümumdünya komissiyası yaradıldı və bu komissiya “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı hesabatla çıxış etdi. Hesabat bütün ölkələrdə ekoloji fəaliyyətin aparılmasının əsasını təşkil etdi. Mövcud ekoloji durumun vəziyyəti 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda “XXI əsrin Yerli gündəliyi” adlı simpoziumun işində müzakirə edildi.

Rio-de-Janeyroda qəbul olunmuş bəyannamə davamlı inkişafıla bağlı bir sıra prinsiplər qəbul etdi. Bu prinsiplərin də əsasını qeyd etdiyimiz kimi dayanıqlı inkişaf təşkil edir.

“XXI əsrin Yerli gündəliyi” ndə müasir dünyada mövcud olan ətraf mühit problemləri və ekoloji siyasətin əsas istiqamətləri öz əksini tapmışdır.

Buraya XXI əsr və sonrakı dövrdə ətraf mühitin qorunması üzrə fəaliyyət planı; Yer xəritəsi daxildir.

Rio-de-Janeyroda qəbul olunmuş prinsiplər dayanıqlı və davamlı inkişafın əsasını təşkil edir.

Orada qəbul olunmuş əsas prinsiplərdən biri “Çirkləndirirsənsə -əvəzini ödəməlisən” prinsipidir. Bu prinsipə uyğun olaraq çirklənmələrin qarşısını almaq məqsədilə bütün məsrəflər ödənilməlidir. “Çirkləndirirsənsə -əvəzini ödəməlisən” prinsipi ən vacib və zəruri prinsiplərdən biri hesab olunur.

Dayanıqlı və ya davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq iqtisadi inkişaf təkə bugünkü nəslin tələbatını yox, həmçinin gələcək nəslin də tələbatının ödənilməsini şübhə altına almasın. Bu konsepsiya XXI əsrin ortalarına və ikinci yarısına kimi olan dövrü əhatə edir.

Dayanıqlı inkişafın əsas prinsiplərində biri də Alternativ dəyərlər prinsipidir. Yəni, təbii resursların istifadəsinin dəyəri alternativ məsrəflərdən artıq olmamalıdır.

Avropa birliyi ölkələrində İyirminci əsrin səksəninci illərindən böhranlı yükləmə prinsipi tətbiq olunur. Bu ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılmasına yönəlmişdir. Yəni, ziyan yol verilən həddən artıq olmamalıdır.

1.2. Ekoloji –iqtisadi problemlərin həllində xarici təcrübə

1993-cü ildə avropa ölkələri “ Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fəaliyyət proqramını” (ƏMMFP) qəbul etdilər. Burada Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində ətraf mühitin problemlərinin metodoloji həlli öz əksinin tapdı. Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Fəaliyyət Proqramında əsas diqqət təbiətdən istifadədə və qiymət siyasətində, həmçinin stimullaşdırıcı qismində iqtisadi alətlərin tətbiqində iqtisadi səmərəli strategiyaların işlənilməsinə xüsusi yer ayrılır.

Nəzəri cəhətdən ekoloji informasiya özündə rəqabətli bazar qiymətinin effektiv təşkil edicilərini birləşdirir. Onlar həmçinin istehsalçının və istehlakçının fəaliyyətini stimullaşdırır. Eyni zamanda ən aşağı məsrəflə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan verir. Ekoloji informasiyanın effektivliyi müəssisələr tərəfindən qanunvericilik və normativ aktlara əməl etməsindən asılıdır. “Çirkləndirirsənsə ödəməlisən”prinsipi təsdiq edir ki, çirkləndirici subyektlər çirklənməyə görə tam maliyyə məsuliyyəti daşıyırlar.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən 1990-cı ildən sonra yaranmış vəziyyət ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində siyasəti həyata keçirmək üçün iqtisadi alətlərin tətbiqinə imkan verdi.

Hazırda həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın yenidən təşkili prosesi davam edir və sosial və hüquqi institutlar yaradılır.

Qərb ölkələrində təbiəti mühafizə siyasəti hüquqi bazaya əsaslanır və ekoloji standartların yerinə yetirilməsini təmin edir.

Alətlərin işlənilməsində müəyyən təcrübəni nəzərə alaraq, bu gün ən çox ekoloji informasiyanın istifadəsinə diqqət yetirilir. Ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödənişlərə üstünlük verilir ki, bu da gəlirin arma potensialı ilə izah edilir.

Polşa, Çexiya, Baltik ölkələri və Sloveniyada “çirklənməyə icazəyə görə(ödəmələr)- normativə əməl etmədiyinə görə” modeli istifadə olunur.

Regionda böyük iqtisadi potensiala malik ölkələrdə təbiəti mühafizə ehtiyacları üçün xərclərin artması əsasən çirklənməyə görə ödənişlərdən və normativlərə əməl edilməməsindən yaranan cərimələrdən daxil olan ödənişlərin artması ilə bağlıdır.

Ödənişlərin Polşa sistemi regionda ekoloji informasiyaların uğurlu tətbiqi modeli ilə əlaqədar olaraq məqsədli investisiya vəsaitlərinin toplanmasıdır. Hazırda ekoloji informasiya sistemi özündə havanın çirklənməsini, sudan istifadəni, çirkab suların atılmasını, bərk məişət tullantılarının utilizasiyasını və meşələrin və kolluqların qırılmasını birləşdirir.

Hər il onların təsirini saxlamaq üçün ödənişlərin tarifinə yenidən baxılır, inflyasiya nəzərə alınaraq korrektə olunur. Bu hal regionun digər ölkələrində olduğundan tez həyata keçirilir.

Polşada təbiəti mühafizə siyasəti iqtisadi alətlərin stimullaşdırıcı effektinin gücləndirilməsini özündə birləşdirir. Su resursları və tullantılar sektorunda, sadələşdirilmiş ödəmələr sistemi özündə çirkləndirici maddələrə görə ödənişləri cəmləşdirən, qeyri-ekoloji məhsullara görə ödənişləri tətbiq edən və təbiəti mühafizəyə görə ehtiyacların xərcləri uyğunlaşdırılır.

XX əsrin 90-cı illərində təbii mühitdən istifadəyə görə iqtisadi alətlər sistemi tətbiq olunmağa başladı. Sistem özündə atmosferi çirkləndirməyə görə xlorftorkarbondan istifadə edilməklə məhsula görə, sudan istifadə və onu çirkləndirməyə görə, kanalizasiya xidmətinə görə, tullantıların ləğvinə görə, torpaqdan məqsədə uyğun olmayan istifadəyə görə, həmçinin təyyarə limanlarında yaranan səs-küyə görə ödəmələri birləşdirir.

Bu ödənişlər nəticəsində yığılmış vəsait Dövlət ekoloji fonduna yönəldilir. Fond isə öz növbəsində güzəştli kreditlər verir və təbiəti mühafizə tədbirləri üçün istiqrazlar buraxır.

Mütəxəssislərin qiymətləndirməsinə görə çirkab suların atılması üçün ödənişlərin həcmi çirklənmənin ümumi xərcinə yaxınlaşır. İqtisadi artım iqtisadiyyatın bəzi sektorlarında çirklənməyə görə daxil olmaların intensivliyini artırmamışdır. Bu da tətbiq olunan iqtisadi alətlərin düzgün olduğuna əyani sübutdur.

Hazırda Ətraf mühitin mühafizəsi nazirliyi tərəfindən ekoloji vergi qoymanın islahatı məqsədilə strateji variantlara baxılır. İqtisadiyyatın energetika və təbii qaz hasilatı kimi sektorlarında qiymətəmələgəlmənin islahatlarını başa çatdırmalıdır. İqtisadi alətlərə rəğmən yığılan ödənişlər azaldılır. Buna görə də Çexiyada çirklənmə üzərində nəzarəti həyata keçirmək və maliyyəni artırmaq üçün digər variantlara baxılır. Məsələn, çirklənməyə görə kvotanın satılması və ekoloji vergi qoyma hesabına.

Estonyada icazələr, ödəmələr və cərimələrlə bağlı uğurlar əldə edilmişdir. Belə ki, iri sənaye mənbələri bu sahədə çox ciddi işlər görürlər. Sudan istifadəyə, faydalı qazıntıların hasilatına görə ödəmələr və aksiz vergiləri iqtisadi alətlər qismində çıxış edirlər və bu da təbiəti mühafizə problemi ilə əlaqədardır. Ölkənin təbiəti mühafizə siyasətinin prinsipi təbii resurslardan istifadəyə güzəştlərdir.

İdخالçılar və istehsalçılar o halda vergidən azad olunurlar ki, onların istifadəsində taraların heç olmasa müəyyən faizi təkrar istifadə olunsun. Vergilərin tətbiqi taralardan təkrar istifadənin artmasına səbəb oldu. Ətraf mühitin mühafizəsi nazirliyi qablama tullantılarının təkrar istehsalı və emalı təcrübəsini nəzərə alaraq gələcəkdə vergi sisteminin inkişafını nəzərdə tutur.

Ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödənişlərin tarifinin qaldırılması da çox uğurlu sayılır. Bu işə daxil olmaların artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu daxil olmalar Dövlət ekoloji fondu tərəfindən idarə olunur. Respublikada ödənişlərin yığılması yüksək hesab olunur. Bu çox ciddi sanksyaların olması ilə izah edilir(hər bir gün gecikdirməyə ödənişlərin 0.2 %-i qədər əlavə vəsait).

Latviyanın təbiəti mühafizə siyasətinin iqtisadi alətləri 1995-ci ildə qəbul olunmuş “Təbii resurslardan istifadəyə görə vergilər haqqındaki” qanuna əsaslanır. Bu gün respublikada fəaliyyətdə olan vergi sistemi özündə ödənişləri və havanı, suyu çirkləndirmə normativlərinə əməl etməməyə görə cərimələr, tullantılar və təbii ehtiyatların (faydalı qazıntıların hasilatına görə) vergiləri birləşdirilir. Cərimə sanksyalarının differensiasiyalı olması və təbiəti mühafizəyə investisiyaların ödəmələrdən azad olması əlavə stimullaşdırıcı effekt yaradır. Çirklənmə ilə bağlı layihələrə faizsiz kreditlərin verilməsi də əlavə maraq yaradır.

Hətta əgər layihə uğurla həyata keçirsə və çirklənmə səviyyəsi azalrsa onda krediti əvəzsiz ssudaya çevirirlər.

Cirklənməyə görə kifayət qədər inkişaf etmiş ödənişlər sistemi ilə yanaşı ekoloji cəhətdən təmiz olmayan məhsullara, Məsələn qablama materialı, avtomobil şinləri, batareyalar və s.

İqtisadi alətlərin tətbiqinin effektivliyi aşağıdakı səbəblərdən məhdudlaşır:

- ətraf mühitin çirklənməsinin azalması və ekoloji dəyərlərin xeyrinə olan xərclərin qeyri-müəyyənliyi;
- -istehsal obyektlərinin inkişafında ətraf mühitin monitorinqi məsələsində gecikmə;
- -dövlət və ictimai fikrin vergi yükünə hazır olmaması;

Tədqiq olunan regionlarda bu cür çətinliklər səciyyəvidir. Respublikada iqtisadi mexanizmlərin istifadəsi məhdudlaşır.

Hazırda hökumət bir sıra məsələlərin həyata keçirilməsinə baxır. Bunlar enerjidən istifadəyə görə vergilər, bu yanacaqda karbonun miqdarına əsaslanır.

Litva respublikasında 1991-ci ildə işlənmiş vergi sistemi fəaliyyət göstərir. Buraya ətraf mühitin çirklənməsinə görə məqsədli ödəmələr təbii resurslardan istifadəyə görə qeyri məqsədli vergi sistemi tətbiq olunur. Ətraf mühitin çirklənməsindən daxil olan ödəmələrin 30 %-i, təbii resurslardan istifadəyə görə vergilərin isə 100%-i dövlət büdcəsinə daxil olur, qalan isə bələdiyyələrin təbiəti istifadəyə görə ödənişlər çox uğurla həyata keçirilir və bunlar büdcəni birbaşa daxilolmalarla təmin edir.

Suların və havanın çirklənməsi ilə bağlı normativlərə əməl olunmamasına görə cərimələr və bir sıra ödəmələrin həyata keçirilməsi onların təkmil olması ilə əlaqədardır. 1991-ci ildə qəbul olunmuş qanuna görə havada, suda çirkləndiricilərin miqdarına görə 151 tarif təyin olunmuşdur. Eyni zamanda icazə verilən çirklənmənin səviyyəsi də müəyyənləşdirilmişdir.

Ödəmələr sisteminin müəssisənin özünü aparmasına təsiri çox aşağı hesab olunur. Bunun səbəbi isə inflyasiyanı nəzərə alaraq ödəniş tarifindəki indeksləşdirmənin gecikdirilməsi metodologiyada qeyri dəqiqlik çirklənmənin

azaldılması üzrə tədbirlərin dəyəri haqqında informasiyanın olmaması, ekoloji siyasətdə siyasi konsensusun olmaması və s.

Havanı çirkləndirməyə və çirkab suların atılmasına görə ödənişlər, normativlərə əməl olunmamasına görə ödənişlərdən fərqli olaraq çox yüksək şəkildə toplanılır, təxminən 100% həcmində büdcəyə daxil olur və ekoloji tərbiyə funksiyasını yerinə yetirir və “çirkləndirici ödəyir” prinsipinin həyata keçirilməsinə yardım edir.

Sloveniyada qərbi avropa ölkələrində olan ekoloji vergilərə uyğun bir sıra iqtisadi alətlər işlənilmişdir.

Çirkab suların atılmasına görə və karbon qazının atılmasına görə vergilərdən daxil olmalar dövlət büdcəsinə gedir. Bu ödəmələrin birbaşa stimullaşdırma təsiri ilə yanaşı, bu ödəmələrin tətbiqindən yaranan ekoloji effektivliyi həm daxil olmaların uçotunu və həm də onların xərcini tələb edir.

Əgər adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) yüksək göstəricisini nəzərə alsaq dövlət büdcəsindən ətraf mühitin mühafizəsinə məsrəfləri o qədər də çox deyil.

2004-cü ildə çirkab suların atılmasına görə ödəmələrin tarifləri artırıldı. Burada əsas məqsəd suların təmizlənməsinə investisiya vəsaitlərinin ayrılmasına stimül yaratmaq olmuşdur. Gələcəkdə karbon qazına görə verginin bazasının genişləndirilməsi planlaşdırılır. Bu vergiyə təkcə maye yanacaq deyil, həmçinin elektrik enerjisi hasilatında istifadə olunan kömürə də vergilər buraya daxil edilmişdir.

Tullantıların, gübrələrin və pestisidlərin emalı sektorunda, həvminin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində yeni yığımların tətbiqi planlaşdırılır.

Macarıstanda iqtisadi alətlərin modeli ekoloji təmiz olmayan məhsullara ödənişlərə əsaslanır. Yanacaq, qablaşdırma, şin, soyuducu və digər məhsullara görə ödənişlərin tutulması ətraf mühitin mühafizəsinə dövlət köməyi üçün yönələn vəsaitin çox hissəsini təşkil edir.

Ölkədə təbiəti mühafizə fəaliyyətini stimullaşdıran sistem vardır. Bu əsasən yanacağa, aksiz vergilərinə, əlavə dəyər vergisinə və yollardan yığılan vergilərə əsaslanır. Respublikada eyni zamanda buraxılış ilindən asılı olaraq nəqliyyat vasitələrinə differensiallaşdırılmış (əlavə) vergilər tətbiq olunur. Ekoloji cəhətdən təmiz olmayan məhsula məqsədli ödəmələrlə, qeyri təyinatlı ödəmələrin uyğunlaşdırılması Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində benzinin ən yüksək qiymətinə səbəb olub.

Ölkədə stasionar mənbələrdən atmosfərə atılan tullantılara və çirkab suların atılmasına görə normativlərə əməl etmək üçün cərimələr nəzərdə tutulur, lakin bütün bunlar çirklənmənin səviyyəsini aşağı salmaq üçün tədbirlərin tətbiqini stimullaşdırmır.

Macarıstanda tullantıların səviyyəsinə bir başa təsir edən həddlərin ödənişlər sistemi tətbiq olunmayıb.

Hazırda yeni qanunvericilik hazırlanmışdır ki, burada havanın, suyun və torpağın çirklənməsinə görə ödənişlərin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda havanın çirklənməsinə görə ödənişlərin tətbiqi nəzərdə tutulur, bunda əsas məqsəd müəyyən çirkləndiricilərin, o cümlədən karbon iki oksiddə daxil olmaqla azaldılmasıdır.

Xorvatiyada çirkab suların atılmasına görə yüksək ödənişlər tətbiq olunur. Buna görə də Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri içərisində adambaşına düşən ən yüksək təbiəti mühafizə üçün daxil olmalar buradadır. Buna baxmayaraq suya aşağı

tarifin olması maliyyə baxımından tədbirlərin həyata keçirilməsinə mane olur, təmizləyici qurğuların tikintisinə vəsait ayrılmasına imkan vermir.

Ona görə də ekoloji tullantılar sisteminin yaradılmasına ehtiyac vardır, beləki, tullantılar, xüsusilə də atmosfərə, normativlərə əməl olunmamasına görə tənzimlənilir.

Ölkədə bir neçə “tipik” iqtisadi alətlər fəaliyyət göstərir və siyasi məqsədlər üçün iqtisadi effektivlikdən, potensial xeyirdən tam istifadə olunmur.

Bolqarıstan, Rumıniya, Bosnya–Hersoqovinada iqtisadi alətlərin işlənilməsində böyük çətinliklər çəkilir, çünki həmin ölkələrdə 1996-1997-ci illərdə iqtisadi çökmə dalğası səbəbindən aşağı ödəmə qabiliyyətinə görə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində davamlı strategiya apara bilmədilər. Monitorinqin məhdud imkanları, məsələlərin həllinin mürəkkəbliyi və ekoloji maliyyələşmənin qeyri-effektiv mexanizmləri buna imkan vermədi.

Son zamanlara qədər Bolqarıstanda 1978-ci ildə tətbiq olunan ətraf mühiti çirkləndirməyə görə ənənəvi cərimələr sistemindən istifadə olunurdu, hətta 1993-cü ildə bir sıra dəyişikliklərdən sonra belə 1995-ci ildə ödəmələrin yığılımı 50 % həddində olmuşdur. Aşağı effektivliyin səbəbi sənaye müəssisələrinin cərimələri ödəməyə imkanlarının olmaması, həm də dövlət energetika sistemində ödəmələrin toplanması üçün spesifik problemlərin olması idi. Lakin 1997-ci ildəki inflyasiyadan sonra ödənişlərin toplanması xeyli yaxşılaşdı. 1997-ci ildə cərimələrin tarifi bir neçə dəfə artırıldı. Havanın, suyun çirklənməsinə görə, ekoloji təmiz olmayan məhsula görə ödənişlər tətbiq olunmağa başladı. Bu tədbirlərin köməkliyi ilə ətraf mühitin mühafizəsi nazirliyi təbiəti mühafizə ehtiyacları üçün maliyyə sistemini təkmilləşdirməyə cəhd göstərir. Eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vəsait qoymaq üçün daha möhkəm bazar yartmaq istəyir. Hazırda “Təbiət

vergisi” hazırlanması mərhələsindədir. Burada qoruq ərazisində yerləşən turist müəssisələrindən illik ödəniş alınması nəzərdə tutulur. Ödənişlər sisteminin idarə edilməsinin daimi olaraq əlavə təkmilləşdirilməsi vacibdir. Həmçinin daimi olaraq monitorinqlərin aparılması da lazımdır.

İqtisadi tənəzzülün ikinci dalğası və bazar iqtisadiyyatının qurulmasında çox zəif tərəqqi ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinə əlverişsiz şərait yaradırdı.

On illərdir ki, inflyasiyanın səviyyəsi yüksək olaraq qalır, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür. Siyasi və iqtisadi səbəblərdən suya və enerjiyə olan qiymətlər saxlanılır .

Havanın çirklənməsinə görə ödənişlər normativlərə əməl olunmaması ucbatından məcburi cərimələr geniş istifadə oluna bilmədi. Cərimənin tarifi aşağı səviyyədədir və atımların real səviyyəsini əks etdirmir. Ödənişlərin yığılması müntəzəm deyil və sənaye sahələrində ciddi problemdir.

Su resursları respublikada xüsusilə ağır vəziyyətdədir. Beləki, su təminatı idarələri qanunvericiliklə məhdudlaşdırılıb və istismar xərclərini ödəmək üçün qiymətlər yüksək səviyyədə saxlanılır. Sudan istifadənin ölçülməsi qeyri bərabərdir. Qanunvericiliyə görə lazımı vəsait dövlət büdcəsindən ayrılmalıdır. Lakin büdcə buna imkan vermir. Bu da geniş miqyaslı infrastrukturların qurulması baxımından kifayət etmir. Çirkab sularının atılmasına görə tətbiq olunan ödənişlər müəyyən dərəcədə çirklənmənin qarşısının alınmasında stimullaşdırıcı rol oynayır. Su təchizatına məsul xidmətlər vəsaitin daxil olunmasından asılı vəziyyətdədirlər və çirklənmənin azaldılmasına fəal təsir göstərə bilmirlər.

Konseptual səviyyədə iqtisadi alətlərə təbiətdən səmərəli istifadə və təbiəti mühafizə ehtiyaclarının maliyyələşdirilməsində siyasətin mərkəzi elementi hesab

olunur. Buna görə də müasir iqtisadi alətləri tətbiq etmək üçün müxtəlif ideyalar irəli sürülür.

İndiyəcən Bosniya və Hersoqovina Federasiyası ilə Serbiya arasında əlaqələr o qədər də yaxşı deyil. Ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi siyasi gündəlikdə aparıcı əhəmiyyət kəsb etmir. Belə vəziyyətdə iqtisadi alətləri tətbiq etmək üçün siyasi və iqtisadi əsas yoxdur.

Hazırda ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödənişlər sistemi fəaliyyət göstərmir.

Sudan istifadə və tullantıların emalında ödənişlər heç istismar xərclərini ödəmir. Eyni zamanda ödənişlərin yığılması pis təşkil olunmuşdur.

Atmosferin çirklənməsi və meşələrin qırılmasına görə ödənişlərin yığılması çox aşağı səviyyədədir..

İqtisadi alətlərin tətbiqi şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır. Hərbi əməliyyatlar və infrastrukturun dağılması səbəbindən istehsal kütləvi şəkildə dayanıb. Bosniya və Hersoqovinada fəaliyyət gösrərən su təmizləyici qurğular yoxdur. Tullantıların zərərsizləşdirilməsi gücləri kifayət etmir.Ətraf mühitin çirklənməsinin monitorinqi imkanları yetərli deyildir.

Təbiəti mühafizədə müəyyən nailiyyətlər məqsədilə iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi yaxın bir neçə ildə sosial, iqtisadi və siyasi amillərin ucbatından çox mürəkkəb işdir. Məsələn, xarici borcların yüksək olması, sənayenin zəif texnoloji inkişafı,maliyyələşdirmə üçün dövri kapitalın azlığı və siyasi sabitliyin və bazar şəraitinin olmaması buna əyani sübutdur.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində olan çətinliklər beynəlxalq əlaqələrə də mənfi təsir edir, onu mürəkkəbləşdirir. Bununda nəticəsində ətraf mühitin mühafizəsi sektorunda texniki və maliyyə yardımları ayrılır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid çox yavaş gedir. Dövlət iqtisadiyyatın əsas sektorlarında mühüm rola malikdir. Yaxın gələcəkdə daxili mənbələr hesabına təbiəti mühafizə xərclərinin maliyyələşdirilməsi gözlənilir. Bunun əsas səbəbi ödənişin aşağı səviyyəsi, vergi daxilolmalarında məhdudiyyətlər və ixtisarlara, bank sisteminin zəif inkişafı və təbiəti mühafizə ehtiyaclarının maliyyələşdirilməsi sahəsində aydın siyasətin olmamasıdır [14].

Mürəkkəb şəraitin olmasına baxmayaraq son illərdə bir sıra iqtisadi alətlər tətbiq olunmağa başladı. Suyun və atmosferin mühafizəsi, tullantıların emalı və təbiətin mühafizəsi qanunlarının pozulmasına görə yığımalar həyata keçirilir.

Son dövrdə Çernoqoriyada suyun və havanın çirklənməsinə görə ödənişlər tətbiq olundu. Çernoqoriyanın bu sahədəki müsbət təcrübəsi belə ödənişlərin burada da tətbiqinə gətirib çıxara bilər.

Ödənişlərin toplanmasına dair verilmiş materiallar ona şəhadət verir ki, Mərkəzi və Şərqi avropa ölkələrində bir sıra ödənişlərin həyata keçirilməsi ən zəif həlqədir. Bir neçə ödənişə görə toplanan vəsaitlər qənaətbəxş hesab oluna bilər. Elə hallarda vardır ki, ödənişlərin toplanması yüksəkdir, lakin onların ödənilməsində kənara çıxmalar müşahidə olunur.

Monitoring problemi və hüquqi tətbiqə, icazəyə çətinliklər özünü tullantılar sistemində və ödənişlər sistemində biruzə verir. Ancaq deklorativ atımlara əsaslanır. Bu isə ancaq monitoring prosesində qeyd olunan normativlərə əməl olunmadığı hallarda nəzərə alınır.

Çirklənməyə görə ödənişlərin aşağı tarifi bir qaydadır. Hazırda fəaliyyət göstərən tullantılara görə bir çox ödənişlər çirkləndiricilərə nisbətən fərqli tariflərə malikdirlər. Bunlar ilk növbədə çirkləndiricilərin təhlükəlilik dərəcəsinə görə və onların ətraf mühitə ziyan vurma qabiliyyətinə əsasən uyğunlaşdırılır. Ödənişlərin tarifinin müəyyən edilməsində digər meyar daxil olmaların toplanmasının planına əsaslanan tapşırıqlardır. Bu ödənişlərin faktiki rolunun dəyişdirilməsində heç bir cəhd yoxdur. Onlar hələ də əsasən daxilolmaların yığılması və ekoloji fondların dolması tapşırığını yerinə yetirirlər. Ödənişlərin toplanması alətləri də eyni zamanda stimullaşdırıcı təsir göstərir.

Ödəmələrdən azad olma halı da stimullaşdırıcı effekti gücləndirə bilər, əgər onun azad olunması dəqiq müəyyənləşibsə həyata keçirilə bilər və onun icrasına əməl olunar. Tələblərə uyğun nəzarətin həyata keçirilməsinin mümkün olmaması əyintilərə və ödəmələrin toplanmasında mürəkkəbliyə səbəb ola bilər.

Nəticə etibarilə Azərbaycanda ödəmələrin müəyyən olunmasında və yığılmasında fəaliyyətin aktivləşməsi ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində potensialın aşkar olunmasına şərait yarada bilər.

Fəsil II Bazar iqtisadiyyatı şəraitində regionların iqtisadi inkişafı və təbii mühitin çirklənməsinin ekoloji –iqtisadi qiymətləndirilməsi

2.1.Ekoloji-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması yollarının tədqiqi

Ətraf mühitə mənfi təsirin azalmasında və ya qarşısının alınması tədbirlərinə, hələ yeni texnologiyaların, avadanlıqların və materialların tətbiqinə başlamazdan əvvəl baxılmalıdır. Bu problemi ancaq xüsusi ixtisaslaşdırılmış xidmət aşa bilər. Çünki onlar texnoloji xidmətlərlə sıx əlaqəlidir və sənaye istehsalının idarə edilməsi sisteminə daxildir. Lazımı operativ informasiya əldə edərək, bu xidmət istehsalın ətraf mühitə təsirinə azaldılması üzrə kompleks tədbirlər həyata keçirə bilər. İstehsal prosesinə təsiri gücləndirmək üçün təbiətin qorunması xidməti bir sıra normativ sənədlərə əsaslanır.

“Ətraf mühitin mühafizəsinin idarə olunması. Əsas müddəalar” adlı müəssisələr üçün standartlar hazırlanmışdır. Burada şöbənin şöbələrdən funksiyonal asılılıqlı müəyyənənmişdir və onlarla əlaqələri göstərilmişdir. Standartda əsas tələblər irəli sürülmüşdür. Burada istehsal prosesində və müəssisədə fəaliyyət göstərən konstruktur-texniki sənədlərə tələblər öz əksini tapıb. Standart eyni zamanda ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin atılmasının yoxlanılmasının təşkili bölməsini, şöbələrin kompleks yoxlanmasını, sanitariya-gigiyena tələblərə uyğun olaraq tullantıların normallaşdırılmasını göstərir.

Ətraf mühitin mühafizəsinin idarə edilməsinin xüsusi funksiyalarının məzmunu formalaşdırılıb. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə baş mütəxəssisin (energetik, texnoloq, metalluroq, mexanik, baş konstrukturun, əsaslı tikintinin və maddi-texniki təchizatın

şöbələri) xidmət fəaliyyətlərinin əsas xidmətləri müəyyənləşdirilib. Birlikdə nəzarətin vahid blankı tətbiq tətbiq olunub; ətraf mühitin mühafizəsi qanunvericiliyinə əməl olunmasının yoxlama aktı, arayışlar, hesabatlar, qeydiyyatlar, uçot, tullantıların hərəkət jurnalı [20].

“Ətraf mühitin mühafizəsinin idarə olunması” üzrə müəssisənin standartı birliklərdə təbii resurslardan məhsuldar istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə işlərin təşkili zamanı əsas sənəd hesab olunur.

Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsində Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliyi və onun regional strukturları koordinasiya edici təşkilatdır.

Onun strukturu, hüquqi statusu, vəsifələri xüsusi əsasnamədə öz əksini tapmışdır. İdarəetmə mütəxəssisləri şöbələr üçün konkret ekoloji tapşırıqlar verir və onun həyata keçirilməsinə nəzarət edir, hər birinin əməyini müəyyənləşdirir.

Son nəticəni əldə etmək üçün maddi stimullaşdırma əsas rola malikdir. İdarəetmə işçilərinin həvəsləndirilməsi məqsədi ilə əsasnaməyə maddi stimullaşdırma haqqında əlavə bölmə daxil edilmişdir. Ətraf mühitin mühafizəsi göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə görə maddi həvəsləndirmə tətbiq olunur. Onların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq arayışlar hər ay əmək haqqı şöbəsinə daxil olur. Həvəsləndirmə üçün məbləğ faktiki qənaətdən asılı olaraq ayrılır. Baza göstəriciləri faktiki olaraq hesablanmış məbləğ olub, normativ-metodiki materiala əsasən aşağıdakı qaydada hesablanır:

- Su hövzələrinə və şəhər kollektorlarına çirkləndirici maddələrin atılmasının orta statistik məlumatına əsasən çirkab suların analizinə əsaslanır. Bu nalizlər sanitariya-sənaye laboratoriyaları tərəfindən keçmiş il ərzində yerinə yetirilmiş işə görə;

- İstfadə olunmamış sənaye tullantılarının yerləşdirilməsinə görə bəzi ödənişlər tullantıların nomenklaturasına dair məlumat əsasında hesablanır. (il ərzində yaranmış tullantıların və məlumatların əsasında).

Maddi həvəsləndirmə üçün əsas bölmənin və ya ayrıca şəxsin təbiəti mühafizə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi zəhməti götürülür. Bu xidmətlər nəticəsində çirkəbuların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, stasionar mənbələrdən və avtonəqliyyatdan çirkləndirici maddələrin tullantılarının azaldılmasına utilizə olunmayan istehsal tullantılarının şəhər zibilxanalarına daşınmasının həcmının ixtisarına, içməli suyun qənaətinə nail olunmasına əsaslanır.

Mükafatlandırmanın miqdarının müəyyən edilməsi üçün əsas məlumatlar ətraf mühitə tullantılara və atımalara görə ödəmələrin aşağı düşməsindən qənaətə nail olunmasının istehsal tullantılarının yerləşdirilməsinə real məbləği verilmiş düsturla müəyyən edilir:

$$C_{zq} = C_{baz} - C_{fak} \quad [2.1]$$

Burada – C_{baz} – hesabat dövrünün əvvəlində ətraf mühitin çirklənməsinə görə hesablanmış ödəmələrin baza məbləği;

C_{fak} – ekoloji fond tərəfindən təsdiq olunmuş, hesablanmış ödəmə protokoluna əsasən faktiki ödəmə;

$C_{r.e}$ – birlik üçün real qənaət.

Əldə olunmuş qənaətin uçotu ətraf mühitin mühafizəsi şöbəsi tərəfindən həyata keçirilir və maliyyə şöbəsi və epidemioloji xidmət tərəfindən təsdiq olunur. Mükafatı vermək üçün əsas müəyyən dövr ərzində götürülmüş işləri göstərməklə şöbənin arayışı sayılır. Mükafatlandırma kvartal ərzində işin yekununa əsasən həyata keçirilir. Bu məqsədlər üçün qənaət olunmuş vəsaitin 30 %-i ayrılır.

Mükafatın kollektivin üzvləri arasında bölünməsi hər bir şəxsin iştirakının əmsalı əsasında həyata keçirilir.

Hazırda ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılmasının stimullaşdırılması məqsədi ilə müstəqil əsasnamə işlənmişdir. Bu əvvəlki əsasnamədən fərqli olaraq tək bir şöbə çərçivəsində deyil, bu bölməyə daxil olan bütün maraqlı tərəfləri əhatə edir. Birliyin bütün kollektivini ətraf mühitin çirklənməsinin ödənişlərinin azaldılmasından qənaət olunan məbləğ, birlik tərəfindən ekoloji fonda köçürülən vəsait bütün maraqlı tərəflər arasında bölüşdürülür. Ətraf mühitin faktiki vəziyyətinə görə hesablanmış ödəniş məbləği baza rolunu oynayır. Bu fəaliyyət göstərən normativ-metodiki materiala əsasən müəyyən olunmuş qaydada hesablanmış ödənişlərdir .

Əsasnamədə ödənişlərin azaldılmasının əsas istiqamətləri göstərilir:

- mütərəqqi, ekoloji təkmil texnoloji proseslərin, materialların, avadanlıqların tətbiqi;
- lokal sistemlərdə çirkab suların təmizlənməsi sisteminin və ventilyasiya tullantılarının tətbiqi;
- resursa qənaət edən texnologiyanın və digər təşkilatı – texniki tədbirlərin tətbiqi və bunun nəticəsində sənaye meydançalarında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına yönələn tədbirlərin tətbiqi.

Müəssisələrdə ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün mükafatlandırmanın belə sistemi daha effektivdir. Birincisi – o, məhsulun satışının həcmindən asılı olmayacaq. İkincisi- ətraf mühiti çirkləndirməyə görə müəssisələrin ödədikləri məbləğ böyükdür. Buna görə qənaət və mükafatın məbləği ola bilər ki, daha çox olsun. Ekoloji mövzu üzrə tədbirlərin tətbiqi zamanı iqtisadi effektivliyi hesablayanda mükafatlandırma üçün müəyyən edici ətraf mühitə dəyən zərərin qarşısının alınmasıdır.

Təbiətin mühafizəsi baxımından yeni texnologiyanın tətbiqi ilə bağlı mükafatları təkcə təbiəti mühafizə xidməti deyil, həmçinin bu işlərin aparılmasını təşkil edən təşkilatçılar və təbliğatçılarda olur. Eyni zamanda yardımçı xidmətlərdə bəzi şöbələrinin işçiləri də, texnolo-konstruktorlarda mükafatlandırılır. Yeni texnikanın tətbiqi ilə əlaqədar maddi stimullaşdırma elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına da müsbət təsir göstərir. Elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün birlik iri həcmdə vəsait alır. Bu və ya digər ekoloji problemlərin həlli üzrə bir çox alternativ təkliflər daha məhsuldar variantın seçilməsinə imkan verir. Təsərrüfat müqaviləsinin başa vurandan sonra maddi maraq ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı yeni texnologiyanın tətbiqi prosesini sürətləndirir.

Resursların mühafizəsinə qənaət maddi resursların bütün texniki mərhələlərində olmalıdır. Yeni sənaye məqsədləri üçün tullantıların istifadəsinə qədərki dövrdə və onun emalı əsasında qənaətli kompleks olmalıdır. Müxtəlif sənaye sahələrində xammaldan məhsuldar istifadə olunması hesabına tullantıların miqdarının azalmasına səbəb olur. Bu zaman müvafiq proseslərin, yəni texnoloji, material və enerji aspektlərində onların spesifikasiyasını nəzərə alır.

Məsələn, fəaliyyətdə olan kimya və metallurjiya sənayesində (xüsusilə köhnəlmiş) tullantıların miqdarının azaldılması olduqca məhduddur. Bu vəziyyət əsasən xammalın və enerji mənbələrinin əlverişsiz strukturu ilə əlaqədardır. Burada əsas səbəb qurğuların kifayət qədər germetik olmaması, xüsusilə qaz və maye sistemlərində hidrodinamik proseslərin aşağı intensivliyi, katalizatorların seçilməsində kifayət qədər aktivliyin olmamasıdır və s. Əsas məhsulun alınması çox zaman əlavə reaksiyalarla müşahidə olunur.

Fiziki xarakterli texnoloji proseslərdə tullantıların azaldılması üçün, əsasəndə hidrodinamik rejimin və ən aktiv mühitin istifadəsi hesabına onun təkmilləşdirilməsi yolu ilə istifadə olunur.

Cox hallarda həm əsas, həm də yardımçı istehsal qovşaqlarında adsorbisiya proseslərinin adsorbisiya ilə əvəz olunması özünü doğruldur. Sonuncunun aktivliyi daha az enerji sərf etməklə daha yüksəkdir. Adsorbisiya zamanı çirkab suları və şlam yaranır. Belə ki, onların təkrar elmalı və zərərsizləşdirilməsi böyük xərclər tələb edir. Lakin bir çox hallarda adsorbisiya metodlarından istifadə texnoloji proseslərin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq məhduddur.

Tullantıların miqdarının azaldılması və xammaldan daha məhsuldar istifadə etmək üçün daha yeni daha aktiv və seçilmiş katalizatorlar vardır. Onların strukturunun optimallaşdırılması mümkün olur. Katalitik proseslərin aktivləşdirilməsinə sərf olunan enerji sərfinin azalması, enerjiyə qənaət etməyə imkan verir. Bu işə öz növbəsində müəsisənin enerji təsərrüfatında tullantıların həcmi və yanacağı istifadəsini azaldır. Katalitik proseslərin gedişində yüklənməsi kənar arzu olunmaz reaksiyaların seçimini ləngidir. Bunun nəticəsində məhsul istehsalı artır, xammal sərfi azalır və buda tullantıların miqdarında aşağı düşür. Tullantıların miqdarının azalması və xammaldan məhsuldar istifadə həmçinin müvafiq resusların olmasından asılıdır.

Bu zaman imkanlar lazımı xammalın olması və qiyməti ilə məhdudlaşır. Məsələn, sulfat turşusu istehsalında priten adi kükürlə əvəz olunması bu prosesdə tullantıların həcmi kifayət dərəcədə məhdudlaşdırır. Eyni zamanda bütün texnoloji proses daha məhsuldar olur. Əsasəndə çirkab suların həcmi azalır, onlar təkrar xammal qismində mineral gübrə istehsalında istifadə olunur. Bununla yanaşı ətraf mühitə çox təhlükəli arsen birləşmələrinin daxil olmasını tamamilə dayandırır.

Pirit qalıqları ilə əlaqədar olan tozu aradan qaldırır, bununlada onların daşınması və ambarlarda toplanması həll olur.

Ammonyak və azot turşusu istehsalında mineral gübrə almaq üçün əsas məhsul demək olar ki, hər yerdə təbii qazdan istifadə olunur. Bunun nəticəsində isə çirkab sularının həcmi xeyli ixtisara düşür və ammonyak istehsalında enerji sərfi dəfələrlə azalır. Azot turşusu istehsalında yüksək təzyiq altında absorpsiya tətbiq olunur. Bu zaman tərkibində nitrat ionları olan az miqdarda çirkab suları əmələ gəlir. Onlar isə, təkrar xammal qismində mineral gübrə istehsalında (xüsusilə də şora) istifadə oluna bilər. Həmçinin ayrılan azot oksidinin katalitik bərpası həyata keçirilir.

Tullantıların həcmi azalması adətən enerji istehsalında böyük xərclərlə əlaqədardır. Bu isə ətraf mühitə mənfi təsir edir. Beləki, enerji istehsalı zamanı ətraf mühitə azot iki oksid və ağır hissəciklər atılır. Buna görə də tullantıların miqdarının azaldılmasının texnoloji prosesində əsas amillərdən biridir. Tullantıların miqdarının azaldılmasına və xammaldan məhsuldar istifadəyə yönəlmiş müxtəlif kimyəvi və texnoloji proseslərdə bu əsaslı yanaşmaların tətbiqi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq istehsalın fiziki-kimyəvi və mühəndis xüsusiyyətləri ilə, eyni zamanda onun xammal və enerji balansının saxlanması gedişində, onun hidrodinamik və kinetik parametrləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tullantılardan istifadənin artırılması əsasında material və əmək resurslarının saxlanması aztullantılı və tullantısız texnologiyanın hazırlanması və mənimsənilməsinin əsas istiqamətidir. Ona görə də bütün yollar daha aktiv şəkildə inkişaf etmiş ölkələrə aparır. ABŞ, Almaniya, Yaponiya kimi ölkələrdə çuqun istehsalında təkrar xammalın payı xərclərin ümumi həcmində 40%, polad istehsalında 65%, mis istehsalında 20-45% , kağız istehsalında 26%, karton istehsalında isə 44%-ə qədər təşkil edir.

Ətraf mühitin qara, əlvan metallurgiya və kimya sənayesi müəssisələri tərəfindən çirkləndirilməsi ancaq təmizləyici qurğuların qeyri-qənaətbəxş işi ilə deyil, həmçinin istifadəsi olunmaması çox hallarda təmizləyici çalalarda toplanması,

tutulmuş tullantıların şlam bölüşdürücülərindən istifadə olunmaması ilə bağlıdır. Müəyyən müddətdən sonra təhlükəli tərkib hissələr yuyulur, təmizlənir, yeraltı sulara qarışır, oradan isə çaylara axır. Anbarlarda da tullantı tozların quru səth təbəqəsi toz halında küləklər vasitəsi ilə uzaq məsafələrə daşınır. Tullantısız texnologiyalar xeyli dərəcədə yüklənməni azaldır. Ətraf mühitə, təbiətə insanın texnogen təsirini azaldır. Yaranmış tullantıların utilləşdirilməsi təbii resurslardan daha məhsuldar istifadə olunmasına imkan verir. Beləki, çox hallarda tullantılarda komponentlərin tərkibi ilkin xammalda olduğundan çox olur.

Xammaldan kompleks istifadəni və tullantıların emalını nəzərdə tutan tullantısız texnologiya müəssisə səviyyəsində perspektivlidir. Bu halda ərazi-sənaye komplekslərinin təşkili daha məqsədəuyğun sayılır. Bunlardan biri istehsal tullantılarıdır, digəri isə, tam emal nəticəsində alınan xammaldır. Ekoloji nöqtəyi-nəzərdən belə müəssisələrdə ətraf mühitin çirklənməsi və təbiət üçün təhlükəli olmur. Ekoloji cəhətdən təmiz tullantısız texnologiyalar bir az şərti olaraq öyrənilməlidir. Tam tullantısız texnologiya hələlik yoxdur və tullantısız texnologiya şərti xarakter daşıyır. Burada nəzəri imkanlar demək olar ki, çox zaman həyata keçirilmir, onlar nəzərdə tutulmur. Buna görə də adətən “az tullantılı texnologiya” anlayışı işlədilir. Yəni, bu elə bir texnologiyadır ki, onun tullantı əmsalı vahiddən kiçikdir. Bu prosesdə verilmiş müəssisə isə üçün yol verilən miqdardan çox tullantı yarana bilər.

Hazırda tullantısız (az tullantılı) istehsalın yaradılmasının aşağıdakı istiqamətləri müəyyən edilmişdir:

- elə yeni texnoloji sistem hazırlanmalıdır ki, ətraf mühitə tullantı atmasın və onların sənaye istehsalı metodları olsun;
- sudan və texnoloji qazlardan çox dəfəli istifadənin qapalı texnoloji sxeminin yaradılması;

- təkrar ehtiyat materialı və ərazi –sənaye komplekslərinin təşkilini tədqiq edən istehsal tullantılarının emalı sisteminin yaradılması, hansı ki, onların qapalı xammal və tullantı axını olur[8].

Dünya təcrübəsində tullantılardan istifadə probleminin həllində müsbət təcrübələr mövcuddur. Məsələn, il ərzində əmələ gələn fosfogipisin ümumi miqdarı təqribən 60 mln. tondur. Onların Almaniya və Fransada və başqa ölkələrdə utilizasiyası üçün bir sıra üsullar hazırlanmışdır. Bunun vasitəsilə α və β modifikasiyalı büzücü gipslər alınır ki, bunlar da geniş çeşidli fosfogips məhsulunun hazırlanmasında istifadə olunur. Son illər anhidrid sementin emalı geniş yayılmışdır ki, bundan da tikinti elementləri istehsalında istifadə olunur. Bərk materialı ABŞ və Almaniyanın Patenti əsasında quru və yaş halında almaq olar.

Yaş metod fosfogips suspenziyasını neytrallaşdırmaq, qurutmaq və yandırmağa əsaslanır.

Sement istehsalında ətraf mühitə atılan qaz sulfid birləşmələrinin quru təmiz məhsullarından utilləşdirilməsi tətbiq olunur.

Toz tutucularda toplanan qaz çöküntülərində sulfat turşusu olur ki, bu da sementin tutulmasını əngəlliyir. Kükürd təmizləmə və toz yığma proseslərinin təmizlənməsi ilə optimal tərkib almaq olar. Bunun 25-95 %-i tez və 5-80 %-i isə sulfat turşusundan ibarət olur. Bunu isə aşağı maya dəyərli qarışıq sement istehsalında istifadə etmək olar.

Son illərdə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş öklələrdə bir sıra sahələrdə istehsalın həmçinin artması xarakterikdir. Buraya maşınqayırma , tara və qablaşdırma istehsalı və s. aiddir. Polimer materialından istifadə edərək ənənəvi materiallar əvəz olunur (metal, ağac və s.). Polimerlərdən istifadənin genişlənməsi bir çox istehsal və istehlak sahələrində tullantıların yaranmasına səbəb olur. Almaniya da il ərzində 6

mln ton polimer istehsalı zamanı 2 mln. ton tullantı yaranır ki, bunun da təxmini 500 min tonu təkrar istifadə olunur. İtaliyada hər il 900min ton polietilen plyonka istehsal olunur. Bunun 350min tonu təkrar istehsal olunur. ABŞ-da polimer materiallarından təxminən 15mln ton sənaye və məişət tullantıları yaranır. Bununla yanaşı ABŞ-da və Yaponiyada təkrar polimer materiallarından istifadə əmsalı 15-25% təşkil edir.

Mütəxəssislərin fikrincə, hazırda istehsal olunan polimerlərin xammalının 97%-i neft və nef məhsullarıdır. Təkrar polietilen xammalının 1 tonunun istifadəsi 16.6 ton neftə qənaət deməkdir. Kimya sənayesi üçün xammal istehsalında polimer materiallarının tullantılarından istifadə 30-50% pul vəsaitinə qənaət etməyə imkan verir. Beləki, əsas xammal istehsalı azalır, nəticədə enerjiyə sərf olunan xərclər nəzərə çarpacaq dərəcədə azalır. Bundan əlavə, polimer materiallarının tullantılarında istifadə ətraf mühitin çirklənməsini azaldır. Beləki, polimer materialların basdırılmasından sonra oksidləşir və 12-15 il ərzində parçalanır, onun yandırılması zamanı müxtəlif toksik qazlar ayrılır.

Təkrar polimer materialların istehsala cəlb olunması probleminin iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq yeni texnologiyaların və avadanlıqların yaradılmasına böyük diqqət yetirilir. Bu texnologii proseslərin sayəsində polimer materialların sənaye və məişət tullantılarından məhsul istehsalı təmin olunacaq. Polimer materiallarından istifadənin əsas istiqamətlərindən biri kondisiyaya uyğun xammal emalıdır və bu gələcəkdə istifadəyə hazırdır. Bu texnoloji proses Fransanın "Servoplast" firmasının zavodunda tətbiq olunur. Firma müəssisələrində alınmış qrantlardan ikiqat borular daşınma üçün tara, oboy, tikinti pilitələri. Bu zaman 50% ilkin və 50% təkrar xammaldan istifadə olunur. Bir sıra ölkələrdə polimer məhsulu birbaşa hazır məhsula çevirən mütərəqqi avadanlıq geniş istifadə olunur. Beynəlxalq "APT.S.A.ltd." firması həm müəssisənin poliqonunda və onların hasilatı sahəsində toplanmış tullantıların emalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Son dövrlərdə firmanın müəssisələri həm

qarışıq, həm də çirkləndirici polimer materialların emalı üzrə avadanlıqla təchiz olunmuşdur.

Texnoloji proses xırdalanma, eyni mənşəyə gətirmə və taxta qəlibə vurmanı özündə əks etdirir.

Firmanın texnologiyası əsasında alınan məhsul keyfiyyətinə görə ağaca bənzəyir. O, ağac emalı avadanlıqlarında işləyə bilər və bir və çox rənglidirlər, tikintidə yol bariyerləri, dövrələmələr, nişanlar və s., gəmiqayırmada istifadə olunur. Analoji qurğular Almaniyada, Böyük Britaniyada da fəaliyyət göstərir. Regional səviyyədə sənaye tullantılarından istifadə sistemi bərk məişət tullantıları ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq, birlikdə bu problemi həll edirlər.

Bioloji, fiziki-kimyəvi və termik emala bölünən böyük diapazonlu emal metodları mövcuddur. Bioloji emal hərəkət edən mikroorqanizmlər hesabına üzvi maddələrin deqradasiyası ilə bağlıdır. Fiziki-kimyəvi emal kimyəvi reaksiyaların istifadəsi zamanı tullantıların növünün dəyişməsi ilə bağlıdır. Termiki emal tullantıların istisna istifadə etmək yolu ilə emalıdır. Ümumi qəbul olunmuş metod yandırmaqdır.

Poliqonlarda basdırma-Ümumi qəbul olunmuş metoddur, həm təhlükəli həm də ağır məişət tullantılarının yerləşdirilməsidir.

Avropa ölkələrində hər il 24 mln ton təhlükəli tullantılar yaranır. 2005-ci ildə onların 70-75%i basdırılmışdır (Cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1.

Tullantıların saxlanması

Yerləşdirmə tipi	Miqdarı, mln.ton /il	Ümumi həcmdən %-lə
poliqonlar	14-18	70-75

Dənizə axıtma	0.7	2-5
Yandırma	1.5	5-8
Fiziki-kimyəvi	1.0	4
Uutiləşdirmə	1.5-3.0	5-12

Poliqonlarda yerlərin çatışmaması (Yaponiyada) və ucuz enerji (İsveçdə) olan bu ölkələrdə ümumi emal olunan ağır məişət tullantılarının 50%-i yandırılır. İctimaiyyətin poliqonlara qarşı mövqeylərinin artması nəticəsində tullantıların yandırılması başqa cəlb edici alternativ variantda çevrildi.

Yandırma nəticəsində poliqonda uzun müddət deqradasiya olunmuş tullantılar bir neçə saniyə ərzində məhv olur. Cədvəldə 2.2-də müxtəlif ölkələrdə bərk tullantıların yandırılması metodunun istifadəsinin miqyasına dair nümunə verilmişdir.

Cədvəl 2.2

Müxtəlif ölkələrdə tullantıların yandırılması

Ölkələr	BMT yandırılması, %-lə	Qurğuların sayı, ədəd	BMT yandırılması, enerjinin tilizasiyası daxil olmaqla, (%)	Çirkab suların liliin yandırılması
Kanada	9	17	7	Məlumat yoxdur
ABŞ	16	168	Məlumat yoxdur	-
Yaponiya	75	1900	-	-
İsveç	55	23	86	0
Fransa	42	170	67	20
Danimarka	65	38	-	19

Almaniya	35	47	Məlumat yoxdur	10
Niderland	40	12	72	10
İtaliya	18	94	21	11
İspaniya	6	22	61	Məlumat yoxdur
İngiltərə	7	30	33	7

Bərk tullantıların utilizasiyası material çatışmayan dövrdə xammalın dəyərini yüksəlmiş göstəricisi və ya istehsal yerindən uzaq məsafədə yerləşməsi ilə müəyyən edilmişdir. Bərk tullantıların təmizlənməsinin dəyəri tullantıların xarakterindən , onların yaranma yerindən və məhv etmə praktikasının tənzimləmə qaydasından asılıdır. Yüksək dəyərə malik olan materiallar (qızıl, mis, qurğuşun və s.) emalın və xammalın tənzimlənməsinin dəyərini aşağı olması ilə əlaqədar utilləşməyə (regenerasiyaya) məruz qalır. Maya dəyəri aşağı olan materiallar (kağız, heyvandarlıq tullantıları və s.) onların ləğvinin yüksək dəyəri və ya ləğv etmənin ucuz metodlarının məhdud olması ilə əlaqədar olaraq, ətraf mühiti çirkləndirməmək məqsədilə və ya tullantı üçün yer olmadığından emal olunur. Orta maya dəyərlili materiallar(qara metallar, şüşə və s.) eyni ilə belə göstəricilər təyin olunur.

Təbii resursların tükənməsi ilə müşayiət olunan təbii ehtiyatların azalması ilə əlaqədar olaraq ağır metalların emalının vacibliyi artır.

2.2. Təbiətdən istifadənin ekoloji-iqtisadi effektivliyi.

İqtisadi resurslardan (o cümlədən xammalların sayı) səmərəli istifadə problemi istehsalın miqyasının azalması zamanı dahada kəskinləşmişdir. İctimai istehsalın effektivliyinə resursların qorunmasının təsirinin müəyyənləşdirilməsində,

bir çox müəlliflər Azərbaycanda milli gəlirin artmasını material resurslarının qənaəti ilə əlaqələndirirlər.

Beləliklə, təbii resursların qorunmasına yanaşmada dəyişikliyin vacibliyi üçün zəmin yaranır. Bunlar aşağıdakılardır: material resurslarının istehsalını və istehlakının miqyasının aşağı düşməsi, istehsalın və təbii xammalın hasilatının bahalaşması, əmək alətlərinin toplanmış potensialından maksimum istifadənin vacibliyi təbii resursların qorunmasının əsas istiqamətləri resurslardan istifadənin yaxşılaşdırılmasını və uzun müddətli perspektivdə resurslardan istifadənin dəyişməsinə və geniş miqyaslı nəticələrini nəzərdə tutur.

Resursların qorunmasının idarə edilməsi və istehsalın ekoloji iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsi maddi resurslardan istifadənin göstəricilərinin sisteminin hazırlanması əsasında həyata keçirir.

1. İlkin xammalın istifadəsi mərhələsində resurs qorunmasının səviyyə göstəricisi.

1.1. Material tutumluluğu kompleks göstərici kimi, 1 ton məhsul istehsalına material sərfini göstərir.

1.2. İlkin xammalın kompleks emalının səviyyəsi. Bu mineral xammaldan istifadə prosesinin təkmilliyinin dərəcəsini göstərir, belə hesablanır:

$$Y_k = F_x / F_{i,x} \cdot 100\% \quad (2.1)$$

burada – F_x – emal zamanı xammaldan çıxarılmış faydalı maddələrin miqdarı, $F_{i,x}$ - ilkin xammalda olan faydalı komponentlərin ümumi miqdarı.

1.3. Faydalı qazıntıların çıxarılma dərəcəsi (C_{uz})

İlkin xammalda olan faydalı maddələrdən istifadəni səciyyələndirir və aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$C_{uz} = K_{hm} / K_{ix} \cdot x \cdot 100\% \quad (2.2)$$

Burada – K_{hm} - hazır məhsula keçmiş faydalı maddələrin miqdarı, K_{ix} – ilkin xammalda olan faydalı maddələrin miqdarı

1.4. Son məhsula çıxışın səviyyəsi (Y_b) bu düsturla hesablanır:

$$Y_b = Q / P_i \quad (2.3)$$

Burada Q - istehsalın həcmi, P_i - məhsul istehsalı üçün istifadə olunan i - növlü resursun miqdarı.

1.5. Material vermə səviyyəsi ($Y_{m.o}$) :

$$Y_{m.o} = Q_n / M_z \quad (2.4)$$

burada, Q_n - məhsulun həcmi; M_z - material israfı (dəyər formasında)

1.6. Xammaldan istifadənin ekoloji –iqtisadi effektivliyi:

$$E_u = \Delta V + \Delta Y / \Delta Z_r \quad (2.5)$$

Burada, ΔV - xammaldan tam istifadədə ayrı-ayrı effektlərin yekun kəmiyyəti;

ΔY - tullantıların yerləşdirilməsindən ekoloji-iqtisadi zərərin ixtisar olunmuş kəmiyyəti; ΔZ_r - israfın kəmiyyəti olub, xammaldan tam istifadəni təmin edir.

2. Təkrar xammalın istifadəsi mərhələsində resurlara qənaətin göstəriciləri

2.1. Yaranan tullantıların müxtəlifliyi. Material resurslarından kompleks istifadəni səciyyələndirən göstərici. Tullantıların növləri nə qədər çox olarsa, xammaldan kompleks istifadə aşağıdır, resurs çox pis qorunur.

2.2. Yaranan tullantıların həcmi. Bur çox onilliklər ərzində onların toplanması onu göstərir ki, resurslara pis qənaət olunub. Belə ki, bir çox hallarda tullantılar ilkin xammalla rəqabət apara biləcək qiymətli xammaldır

2.3. Tullantılarda faydalı komponentlərin olması. İlkin xammalın istifadəsi mərhələsində resursa qənaətin səviyyəsini müəyyən edən göstərici. Tullantılarda faydalı komponentlərin miqdarı nə qədər çox olarsa, deməli hasilat, saflaşdırma və emal texnologiyaları az təkmildir, resursa qənaət səviyyəsi aşağıdır.

2.4. İstehsalın tullantı tutumluluğu ($O_{e.m}$). Müəssisələrdə yaranan bütün növ tullantıların $\sum_{i=1}^n Qi$ satılmış məhsulun (Q_{rp}) illik həcminə nisbəti ilə qiymətləndirilir və bu düsturla hesabalanılır:

$$O_{e.m} = \sum_{i=1}^n Qi \cdot q / Q_{rp} \quad (2.6)$$

burada, q - tullantıların 1 tonunun qiymətidir.

2.5. Məhsulun tullantı tutumluluğu Q_{pr} . Hər bir növ məhsul istehsalında yaranan tullantıların $\sum_{i=1}^n Qi$ ilə ərzində onun istehsalının həcminə nisbətini əks etdirir:

$$O_{pr} = \sum_{i=1}^n Qi / Q_{rp} \quad (2.7)$$

2.6. Tullantılardan istifadə dərəcəsi C_{tid} . Müəyyən əlmamətlərə görə birləşdirilmiş hər bir növ üzrə tullantı və ya tullantı qrupu ilə müəyyənləşir. Göstəricilər təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunmuş tullantıların həcmi O_{cth} , yaranmış tullantıların ümumi həcmi $C_{üth}$ nisbəti xarakterizə edir:

$$C_{tid} = O_{cth} / C_{üth} \quad (2.8)$$

2.7. Tullantısızlıq əmsalı (K_t). Bütün növ əmtəə məhsulunun kütləsinin ilkin xammalın və yardımçı materialların kütləsinin cəminə nisbəti kimi müəyyən olunur. Bu material resurslarından istifadənin ümumiləşdirilmiş göstəricisidir:

$$K_t = M_1 / M_2 + M_3 \quad (2.9)$$

burada, M_1 - bütün növ əmtəlik məhsulun kütləsi;

M_2 - istehsalda istifadə olunan xammal materiallarının kütləsi;

M_3 - istehsal üçün vacib olan yardımçı materialların kütləsidir.

2.8. Tullantıların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunmasının ekoloji-iqtisadi effektivliyi

$$E_{ei} = \Delta E_e + \Delta E_z \quad (2.10)$$

burada, ΔE_e - tullantılardan məhsul istehsalı nəticəsində alınan effektdir;

ΔE_z - ətraf mühitə zərər vuran ekoloji - iqtisadi zərərin ixtisarı (azalması).

İqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərdən asılı olmayaraq resurslara qənaət daha dəqiq və hər tərəfli tədqiqatın predmentidir və dövlətin inkişafının strateji iqtisad strategiyalarından birini təşkil edir. Bir sıra tədqiqatlara görə hər 10 ildən bir material resurslarından istehlakın həcmi 2 dəfə artır. Elektrik enerjisi, təbii qaz, mineral gübrələr üzrə artım daha yüksəkdir. Deməli, ildən ilə material resurslarının istehsalının tələbatının təminatı çətinləşir. Bununla əlaqədar olaraq digər müxtəliflərin yanaşmalarını nəzərə alaraq müxtəlif səviyyədə resurslara qənaətin vəzifələri cədvəldə göstərilmişdir.

Mikrosəviyyə (I pillə)	Mikrosəviyyə (I pillə)
Resursa qənaətin effektivliyinin Artırılması	Xammaldan kompleks istifadəyə əsaslanan tullantısız və az tullantılı texnologiyanın tətbiqi
Resurs qoruyucu istehsal tipində istehlak və yığımda optimal nisbət	Resursa qənaətli texnikanın tətbiqi

müəyyənləşdirilməsi	
Təsərrüfat mexanizminin radikal tətbiqinin müəyyənləşdirilməsi	İstehsal prosesində material resurslarının itkisinin azaldılması
Effektiv mülkiyyət formasının müəyyənləşdirilməsi və onun resurs qorunmaya təsir	İstehsal və istehlak tullantılarının utilizasiyası
ETT–nin pirortiret istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi	
Effektiv metodların müəyyənləşdirilməsi. Resurs qoruyucu texnologiyaların maliyyələşdirilməsinin mənbələri və yolları	
Resurs qoruyucu maliyyə-kredit mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi	

Makrosəviyyədə iqtisadi-hüquqi məsələlərdə, mikrosəviyyədə isə təşkilati-texniki məsələlərdə üstünlük öz əksini tapmışdır.

İkinci pillədə məsələlərin qoyuluşunun effektivliyi kifayət qədər qısaca ifadə olunmuşdur və aydındır. Təsərrüfat mexanizminin bütün elementləri kifayət qədər ölçülüb-biçilmişdir. Yəni, müəssisə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq qazların atılmasının və çirkab suların axıdılmasının, bərk tullantıların ütilləşdirilməsinin azalması üzərində işləyir. Az tullantılı və tullantısız texnologiyaların tətbiqi yolu ilə ətraf mühitə mənfi təsir azalır. Buna optimal maliyyə -kredit siyasəti imkan verməlidir. Bu isə müəssisələrə yeni texnika və texnologiya almağa şərait yaradır.

Resurs qoruyucu amillərdən biri elmi-texniki tərəqqidir. Elmi-texniki tərəqqi iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçidə imkan verir. Bununla yanaşı tələbatı real aydınlaşdırmaq üçün real imkan yaranır. Onları effektiv təmin etmək üçün vasitələr tapmağa , tələbi və təklifi müəyyən etməyə və ölçüb – biçilməsinə kömək edir.

Resursa qənaət və elmi-texniki tərəqqi, əsasəndə onların, yəni, az tullantılı və tullantısız texnologiyanın tətbiqi sahəsində qarşılıqlı əlaqəli proses olub xammal resurslarından kompleks istifadəyə səbəb olur, bu isə resurslarından istifadə sahəsində effektivliyin yüksəldilməsinə imkan verir.

Fəsil III. Təbii mühitin təhlükəsizliyinin qorunmasının idarə olunması məsələləri

3.1 Ekoloji təhlükəsizlik və onun həyata keçirilməsinin üsulları

Dünyada ekoloji durumun günü-gündən gərginləşməsi ekoloji yönümlü texnologiyaların hazırlanması və tətbiqini aktuallaşdırmışdır. İyirminci əsrdə insanlar elmi- texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar təbiətin ekoloji potensialından istismar və daha çox pul qazınmaq üçün nəzarətsiz istifadə edirdi. Bu cür istismar nəticəsində ekoloji problemlərin həddən artıq genişlənməsi daha ağır və geri dönməz problemlər yaratdı.

İndi isə ekoloji problemlər insanların qarşısına daha yeni və həlli çətin olan vəzifələr qoyur. Bunlardan birisi təbii resurslardan effektiv istifadəni, ÜDM –da ekoloji məhsulun həcmnin minimuma endirilməsini dəstəkləyir. Beləki, təbii ehtiyatlara qənaət etməsək, onları gələcək nəsillərə saxlaya bilməsək , iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafından danışmağa dəyməz.

Təbii mühitin mühafizəsinin əsas problemi ekoloji zərəri iqtisadi baxımdan qiymətləndirmək və bu qiymətləndirməni iqtisadi əlaqələr sisteminə daxil etməkdir. Təbii müitinin çirklənməsi isə külli miqdarda maddi, eyni zamanda həm də psixoloji baxımdan zərər vurur.

Maddi zərər cəmiyyətin gəlirlərinin azaldılmasında və maddi vasaitlərin itirilməsində özünü göstərir. Psixoloji baxımdan isə zərər təbii mühitin korlanmasından yaranan yaranan durumda biruzə verir. Təbii mühitə dəyən zərərin xərcləri özündə aşağıdakıları birləşdirir:

1.Məhsuldarlığın aşağı düşməsi nəticəsində ətraf təbii mühit korlanır, təbii resursların və sərmayələrin həcmi və məhsuldarlığı aşağı düşür. Bu isə özlüyündə

torpağın və suyun və s.təbii yolla özü-özünü təmizlənməsinə mane olur. Buna görə də onların keyfiyyətinin qorunub saxlanmasına xeyli məsrəflər yaradır.

2.İnsanların sağlamlıqlarının qorunması üçün məsrəflər. Ətraf mühitin, yəni, havanın suyun və torpağın həddən artıq çirklənməsi insanların sağlamlığına bu və digər dərəcədə, həm birbaşa, həm də dolaylı təsir edir.

3.Təbii mühitin optimal yaşayış keyfiyyətinin itirilməsi nəticəsində məsrəflər. Beləki, gözəl təbiət, təmiz hava , toxunulmamış vəziyyətdə qalan təbii amillər –həyat keyfiyyətini optimallaşdıran amillərdəndir. Təbiətdə olan bioloji müxtəlifliyin qorunması və təbii mühitin gözəlliyindən istifadə etmək və gələcək insanlarda bu imkanların qorunub saxlanması məqsədilə bir sıra məsrəflərdən və xidmətlərdən istifadə etməməyə çalışırlar.

Ətraf təbii mühitin resurslarından istifadə olunmasının iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi yaranmış ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii mühitə atılan çirkləndiriciləri aşağıdakı qaydada aşağı salmaq olar:

- ətraf mühiti çirkləndirən tullantılara müəyyən normaların və həddlərin qoyulması;
- ətraf mühiti çirkləndirən tullantılara ödənişlərin tətbiqi;
- çirkləndirməyə görə lisenziyaların verilməsi.

Radikal iqtisadi islahatlara başlanılması ekoloji problemlərin kəskinləşməsinə və cəmiyyətin inkişafında ekoloji amilin rolunun yüksəlməsinə gətirib çıxardı. Ətraf və təbii istehsal mühitinin vəziyyətinin pisləşməsi son on illiklərdə əhalinin yaşayışının keyfiyyətində özünü göstərməyə başladı. Regionlarda və iri şəhərlərdə sosial və iqtisadi imkanları məhdudlaşdırdı. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hazırda

istehsal tullantılarının 70% -dən çoxu bu və ya digər dərəcədə təhlükəlidir ki, bu da həm ətraf mühitdə, həm də insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

İnsanın yaşayış şəraitinin kəskin dəyişməsi özü ilə ekoloji baxımdan yaranmış xəstəliklərin miqdarının artmasına səbəb oldu. Hal –hazırda ölkə əhalisinin 3 mln. çoxu atmosfer havasında sağlamlıq üçün təhlükəli olan və yol verilən həddən daima çox olan konsentrasiyalar mühitində yaşayır.

Uzun illərdir ki, biz sıra regionlarda əhalinin keyfiyyətli içməli su ilə təminatında çətinliklər vardır. Əhalinin qidasının keyfiyyəti pisləşir. Praktiki olaraq Bakıda və Sumqayıtda ekoloji vəziyyət əlverişsizdir. Onların ekoloji çirklənmə baxımdan səviyyəsi çox yüksək qiymətləndirir. Təbiətdən səmərəsiz istifadə yeni və daha kəskin ekoloji problemlər yaradır.

Ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi uzun illər ərzində xalq təsərrüfatında struktur deformasiyalarına səbəb olmuşdur və çoxlu problemlər yığılmışdır. Təbiət tutumlu sənayenin, resurs tutumlu və enerjitutumlu göhnəlmiş texnologiyalar ətraf mühitə mənfi təsir göstərmişdir.

Bazar münasibətlərinə keçid və rəqabət istehsalda texniki və texnoloji səviyyənin yüksəlməsinə səbəb olur. İqtisadiyyatda struktur islahatları, resurs və enerji qoruyucu sahələrin inkişafı nəticədə ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılmasına imkan verəcək.

Müasir dövrdə bu ətraf mühiti çirkləndirən maddələrin, eyni zamanda bərk tullantıların qarşısının alınmasında əsas rol oynayır. Rio-de – Janeyro şəhərində keçirilən konfransadək müəyyən inkişaf etmiş ölkələrdə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli sənədlərdə “Ehtiyatlı olmaq” prinsipi qeyd olunmuşdur. Daha sonra bu prinsip simpoziumun son bəyannaməsində özünə yer tapdı. Bu prinsipə görə bütün ölkələr təbii mühitin mühafizəsi məsələsində olduqca ehtiyatlı olmalı və tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

Bütün bu deyilənlər dövlətlərin apardığı ekoloji fəaliyyətin nəzəri-metodoloji əsasıdır. Bu məsələlərin uğurlu həllini tapmaq və ekoloji siyasəti effektiv həyata keçirmək məqsədilə nəzərdən keçirilən bu istiqamətlər özündə ekoloji prinsipləri əks etdirir və təbii resurslardan istifadə olunmasında və mühafizəsində istifadə olunan əsas istiqamət hesab olunur.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası həm ekoloji və həm də iqtisadi inkişafın birgə əlaqəsini şərtləndirəcək strategiya kimi bunları nəzərdə tutur:

- antropogen təsirdən əmələ gələn və insan sağlamlığını təhlükə altına alan ekoloji problemlər;
- demoqrafik partlayış;
- qida, yanacaq, şirin su və s. qıtlığı;
- dünyada baş verən fövqəladə hallar(terror, təbii, texnogen və s.)
- milli – etnik zəmində baş verən toqquşmaların müharibəyə çevrilməsi;
- şizlik və kasıbçılıq.

Dayanıqlı inkişafın bu anlayışına həm bu günkü nəsillər arasında, həm də nəsil daxilində baxılmalıdır. Dayanıqlı inkişafın əsas mənası ondan ibarətdir ki, bu günkü nəsil ona keçmiş nəsildən miras qalmış vasitələri əvvəlkindən heç də az olmayan miqyasda gələcək nəslə çatdırır.

Dayanıqlı inkişafa iki əsas mövqeydən baxmaq lazımdır: zəif inkişaf və güclü dayanıqlı inkişaf.

Zəif dayanıqlı inkişaf verilən və göstərilən amillərin biri-birini əvəz etməsini göstərir. Yəni, təbii ehtiyatların müəyyən dərəcədə azalması insan və ya fiziki ehtiyatların çoxalması yolu ilə öz həllini tapa bilər. Bu konsepsiyanın tərəfdarları texnoloji yeniliklərə, az tullantılı və ya tullantısız texnikanın cəlb olunmasına, maddi

stimullaşmaya önəm verirlər. Onların fikrincə təbii ehtiyatların qurtarması və təbii mühitin aşınması olsa belə, insan özü üçün bir həll yolu arayacaq.

Məsələn, onlar belə bir fikir irəli sürürlər ki, elə təbii resurslar vardır ki, onların bəziləri biri-birini əvəz edə bilməz. Yenə bu ehtiyatlar “krizisli təbii ehtiyat”dır və dayanıqlığı qoruyub gələcək nəsələ çatdırmaq üçün onun ehtiyatı kifayət deyildir.

Dünyada ekoloji problemlərin daha da kəskinləşməsi cəmiyyət qarşısında az tullantılı və tullantısız texnologiyaların hazırlanması və tətbiqini zəruri bir məsələyə çevirmişdir.

Beləki, təbii mühitin mühafizəsi sahəsində əsas məsələlərdən biri dəymiş ziyanın hesablanması və bunun məhsulun maya dəyərində daxil edilməsidir. Təbiəti mühafizənin iqtisadi mexanizmləri əsasən bununla bağlıdır. Ətraf təbii mühitin korlanması insanlara çox böyük mənəvi və maddi zərər verir. Maddi zərər insanların sosial rifahının pisləşməsinə və gəlirlərin azalmasına, mənəvi zərər təbii mühitin korlanmasından yaranan psixoloji qorxu şəklində özünü biruzə verir. Təbii mühitə dəyən zərər əsasən 3 hissəyə ayrılır:

- xəstəliklərdən yaranan xərclər. Təbii mühitin korlanması müxtəlif cür xəstəliklər əmələ gətirir və insanların ömrünü azaltmaqla, ölümə səbəb olur.
- məhsuldarlığın aşağı düşməsindən yaranan xərclər. Beləki, təbii mühitin pisləşməsi təbii resursların məhsuldarlığını aşağı salır. Təbii mühitin korlanması məişətdə və tikintilərin sıradan çıxması nəticəsində əlavə xərclər yaradır.
- təbii mühitin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin aşağı düşməsi nəticəsində yaranan rahatlıq xərcləri. Ətraf təbii mühitin xüsusiyyətlərini kəmiyyətcə

müəyyənləşdirmək çox ağır işdir. Çünki onun sıradan çıxması davamlı iqtisadi inkişaf məsələləri ilə əksliklər yaradır.

Ətraf təbii mühitin iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi yaranmış problemlərin aradan qaldırılmasında mühim əhəmiyyətə malikdir. Bu isə müəssisələrin və digər sənaye obyektlərinin öz işlərində ekoloji faktorların mütləq formada istifadəsinə gətirib çıxarır. Bunun nəticəsində ətraf təbii mühitin korlanması ilə əlaqədar yaranacaq xərclərin azaldılması imkanı yaranır. Ətraf təbii mühiti çirkləndirən tullantıları aşağıdakı istiqamətlərdə aşağı salmaq olar:

- ətraf mühiti korlayan amillər üçün standartların və normativlərin tətbiqi
- lisenziyalaşdırma (tullantıların atılmasına hüquqi səlahiyyətlərin verilməsi)
- ətraf mühiti çirkləndirən tullantılara ödəmələrin tətbiq olunması (kompensasiya ödənişləri)

Zərərli tullantılar üçün ekoloji standartlaşdırma və normativlərin tətbiqi ətraf təbii mühitin ekoloji baxımdan vəziyyətini müəyyən edir. Beləki, sənaye müəssisəsinin təsərrüfat uyğunluğu çox vacib məsələdir və ekoloji nəzarətin əsas alətidir.

Təbii sərvətlərdən istifadənin lisenziyalaşdırılması müəyyən təbii ehtiyatlardan istifadə məsələsində əsas şərtidir.

Ətraf təbii mühitin mühafizəsi istiqamətində qəbul olunmuş müxtəlif iqtisadi mexanizmlər mövcuddur. Orada qeyd olunur ki, təbiətdən istifadəçilər əgər ətraf mühiti çirkləndirirsə, onun sıradan çıxmasına səbəb olursa mütləq onun əvəzini kompensasiya şəklində ödəməlidirlər.

Təbiətdən istifadə zamanı vurulan ekoloji ziyana görə vergilərin tutulması və tətbiqi dayanıqlı inkişaf üçün əsasdır. Beləki, vergilərin tətbiqi ətraf mühiti çirkləndirən müəssisələri vadar edir ki, onlar müəssisələrin daha mütərəqqi

texnologiya quraşdırmaqla çirkləndirməni azaltsınlar və ya tamamilə qarşısını alsınlar və bu yolla vergini azaltsınlar. Vergilər ətraf mühitə dəymiş illik zərərin miqdarına bərabər olmalıdır, yəni onu kompensasiya etməlidir.

Ətraf mühitə dəyən zərərin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi təbii mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmlərinin, eyni zamanda ödəmələrin və digər tutumların işlənilməsində əsas rol oynayır.

Ölkəmizdə fəaliyyətdə olan qanun və qərarlara uyğun olaraq ətraf təbii mühitin qorunmasında bir sıra iqtisadi alətlər mövcuddur:

- ətraf təbii mühitdən istifadəyə və çirkləndirməyə görə vergilərin tətbiqi;
- təbiəti mühafizə istiqamətli ekoloji fondlar;
- lisenziyalaşdırma (yəni ətraf təbii mühiti çirkləndirməyə hüquqlar)
- güzəştli kredit və subsidiyalar;
- müxtəlif növ cərimələr;
- tullantıların anbarlarda saxlanması və digər poliqonlarda yerləşdirilməsinə görə ödənişlər;

İnkişaf etmiş Avropa İttifaqı ölkələrində belə iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi 1987-ci ildən fəaliyyət göstərir və çox effektivdir.

Bazar iqtisadiyyatında ekoloji iqtisadi tələblərin ən vacib elementlərindən biri ekoloji normativlərin tətbiqi və ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsinin aydınlaşdırılmasıdır.

Belə tələblər ölkədə qəbul olunmuş bir sıra qanunlarda və normativ sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bu tələblərə aşağıdakılar daxildir:

- regionun resurs ehtiyatlarından effektiv istifadə edilməsi və onların təkrar istifadəsi;

- təsərrüfat fəaliyyətində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi;
- əhalinin ekoloji təhlükəsizliyinin qorunması və milli genofondun mühafizə olunması;

Normalaşdırmanın elementləri dörd əsas normativ qrupdan təşkil olunmuşdur:

- -texnoloji – iqtisadi
- -elmi - texniki
- -tibbi (sanitar – gigiyenik)
- -iqtisadi elementlər

3.2. Müasir dövrdə əhalinin və regionun ekoloji təhlükəsizliyinin vəziyyəti

Hazırkı dövrdə ekoloji-iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsi ilə əlaqədar bir sıra metodoloji problemlər məcmusu mövcuddur. Bu isə onun elmi əsaslarının yaradılması üzrə kompleks həll olunmamış problemləri özündə əks etdirir. Bununla yanaşı ekoloji-iqtisadi tənzimlənmənin əsas prinsipləri bunlardır: iqtisadiyyatın reformasiyası; iqtisadi yüksəliş və ekologiyanın yaxşılaşdırılması; ekoloji iqtisadi nəticələr, ekoloji tənzimləmə və s. Buna görə də iqtisadiyyatın tənzimlənməsi probleminə istehsalın artımı və ekologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almadan baxmaq olmaz. Aydındır ki, iqtisadi artım aparılan islahatın vəziyyətindən asılıdır. O, təbii resurs potensialına tələbatın artmasını şərtləndirir. Daha intensiv istismar olunan resursların tükənməsini nəzərə alaraq, onların əvəz olunmasını və bunun üçündə yeni təsərrüfatçılıq formalarının vacibliyini vurğulayır.

Bu əlaqələr həmdə iqtisadi və ekoloji böhranın ayrılmaz hissələrinin pisləşməsi ilə təsdiq olunur.

Ekoloji deqradasiyanın qabağının alınması tədbirləri istehsalın dayanıqlı inkişafına şərait yaradır. Belə ki, enerjiyə qənaət edilməsi havanın çirklənməsinin, enerji resurslarının dəyərinin aşağı salınmasına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına imkan verir. Təbiəti mühafizə tədbirləri məhsul istehsal edənlərin rəqabət qabiliyyətinin azalmasına təsir etmir. Buna görə də daha sərt təbiəti mühafizə qanunvericiliyi yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmağa səbəb olur.

İqtisadi artım problemləri həm resursların məhsuldarlığı, həm də ətraf mühitin tullantıları udmaq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Buna görə də müasir dövrdə iqtisadi artıma nail olmaq üçün təbii resurslardan istifadənin azaldılması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanca sənaye istehsalının həcmi durmadan artır, xammal sahələrinin həcmi çoxalır, eyni zamanda ətraf mühitə təsir artır.

Ölkənin dayanıqlı inkişafa keçməsi ekoloji-iqtisadi tənzimləmənin təmini problemini özündə əks etdirir. Bu daha çox insanın diqqətini ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə cəlb etməyə imkan verir və ölkənin intellektual potensialının bu məsələnin həllində istifadəsinə şərait yaradır.

Ölkənin inkişafının dayanıqlılığı aşağıdakı ekoloji məsələlərin həlli ilə bağlıdır:

- təbii əsasları dağıtmadan sabit sosial iqtisadi inkişafın vacibliyi;
- iqtisadi fəaliyyətin ekolojiləşdirilməsi

Belə ki, ekoloji –iqtisadi tənzimləmə daha çox ekoloji və daha az resurs tutumlu texnologiyaların, idarə etmə metodlarının təkmiləşdirilməsi, sənaye istehsalın strukturunun yenidən yönəldilməsi məsələsinə istiqamətlənmişdir. Bu isə effektivliyin artmasını və çirklənmənin azalmasını təmin edir.

Belə ki, tədqiqat göstərir ki, 2010-2017-ci illər ərzində sənaye sahələri üzrə atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr azalmışdır, yəni əgər 2010-cu ildə bu

göstərici 214,8 min ton, 2014-cü ildə bu azalaraq 189,3 min ton, 2015-ci ildə 178 min ton, 2016-cı ildə bir qədər artaraq 187,6 min tona yüksəlmiş, lakin, 2017-ci ildə yenidən azalaraq 184,1 min tona düşmüşdür[3,s.367]. Təhlil göstərir ki, 2010-2017-ci illər ərzində atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr bəzi iqtisadi rayonlarda artmış, bəzilərində isə azalmışdır[3, s. 368-370] .

Cədvəl 3.1

2010-2017-ci illərdə iqtisadi rayonlar üzrə stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr (min ton)

İqtisadi rayonlar	2010	2014	2015	2016	2017
Abşeron	2.5	1.7	2.2	2.0	1.9
Gəncə-Qazax	2.1	2.1	2.6	2.6	2.5
Şəki-Zaqatala	1.0	0.4	0.4	1.0	1.0
Lənkəran	0.5	1.5	0.8	1.2	1.7
Quba-Xaçmaz	3.1	2.4	2.1	2.6	1.7
Aran	21.6	18.3	19.4	31.6	21.2
Yuxarı-Qarabağ	0.03	0.2	0.1	0.2	0.2
Kəlbəcər-Laçın	-	-	-	-	-

Dağlıq Şirvan	0.03	0.03	0.05	0.2	0.1
Naxçıvan	19.3	28.5	22.3	16.2	16.8

Mənbə : Azərbaycanın Statistik göstəriciləri, Bakı, 2018 , s.368-370 [3].

Ölkənin iqtisadi rayonların və şəhərlərinin sənaye obyektlərinin təsir dərəcəsinə baxsaq görürük ki, hər bir iqtisadi rayonda ekoloji problemlər mövcuddur. Bu isə konkret istehsal sahələri ilə əlaqədardır. Abşeron iqtisadi rayonu istisna olmaqla, təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsiri havaya atılan tullantıların həcmnin artması, sənaye məqsədləri üçün sudan istifadə və çirkab suların artması ilə müəyyən olunur.

Tullantıların azaldılması üzrə görülən tədbirlər artıq müsbət nəticələr verir. İqtisadi rayonun çoxunda ətraf mühitin çirklənməsi əsasən istehsalın texniki səviyyəsinin aşağı düşməsi, texnoloji avadanlıqların aşınması, təbiətin mühafizə tədbirlərinə investisiyaların azlığı və s. nəticəsində baş verir. Hazırkı dövrdə böhrandan çıxmağın mühüm şərti ətraf mühitin mühafizəsinə investisiyaların artırılmasıdır. Təbiətin məhdudiyyətsiz istismarından onların daha qənaətli istifadəsinə keçmək lazımdır.

Cəmiyyət hər an təbii resursların müəyyən hissəsinin istehlak edir. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında istehlak günü-gündən artır. İctimai təsərrüfatlarda müxtəlif növ təbii resursların istifadəsi və əhəmiyyəti dəyişir.

Cəmiyyətin maraqlarını nəzərə alaraq dövlət sosial sahədə (siyasi, ekoloji) təminatı və təhlükəsizliyi öz üzərinə götürür. Ekoloji normalara əməl etmək üçün zəmanət lazımdır. Bunlar ekoloji mühitin xüsusiyyətləridir. Ekoloji normaların

pozulması ekosistemin sıradan çıxmasına gətirib çıxardır. Ona görə də, heç bir halda insan fəaliyyətinin mənfi təsirinə yol verilməməlidir. Müvafiq təyinatlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinin konsepsiyasını hazırlamaq istiqamətində və onun həyata keçirilməsinə əsas yaradılmadıdır. Xarici təcrübə göstərir ki, struktur elementləri aşağıdakı qaydada özünü göstərir:

- -büdcə vəsaiti;
- -sığorta və investisiya-maliyyə institutları;
- -ətraf mühitin mühafizəsi və ətraf mühitin resurslarının təkrar resursları;
- -cürbəcür büdcədən kənar fondlar (yerli və regional səviyyədə təbiətdən istifadə edən müəssisələrdə).

İctimai istehsalla ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin mexanizminin təkmilləşdirilməsi bir sıra ekoloji təyinatlı maliyyə resurslarının yaradılmasını tələb edir. Eyni zamanda döblət subsidiyaları da şəxsi investisiyaların çatışmayan hissəsinin örtülməsində rol oynaya bilər. Belə subsidiyalar elmi-tədqiqat işlərində, ətraf mühitin mühafizəsi xidməti fəaliyyətində, təbii resursların qorunması və təkrar istehsalına ekoloji vəziyyətin normallaşdırılması işlərində istifadə oluna bilər.

Təbii nemətlərin bazar dövriyyəsinə cəlb olunması ekosistemin təsərrüfat tutumu çərçivəsində iqtisadi fəaliyyətə imkan verir. Dövlət isə bu halda hakim rolunu oynayaraq ekoloji-iqtisadi sistemin elementləri arasında münasibətlərin qurulmasına cəhd edir.

Ekoloji dayanıqlığı, nəaliyyəti və lazım olan balansı qoruyub saxlamağın mühüm və səmərəli vasitəsidir. İqtisadi inkişafda ətraf mühitin vəziyyəti arasında balansın saxlanması ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsi iqtisadi alətlərdən geniş istifadəni tələb edir. İqtisadi tənzimlənmənin tətbiq olunan növləri və ekoloji potensialın keyfiyyəti fiksəl siyasətin ölçüləridir. Buraya vergilər (ya istehsalçı, ya da

məhsulun istehlakçısı) vergi güzəştləri, tullantılara görə ödənişlər, ekoloji normaların pozulmasına görə cərimələr, təyinatlı subsidiyalar, güzəştlı kreditlər və sair.

Bazar mexanizmlərinin fəaliyyətinin yüksəlməsinə yönəldilmiş bu cür iqtisadi tənzimləmələrdən istifadə təsərrüfat fəaliyyətinin “ekolojiliyini” stimullaşdırır və maliyyə mənbələrinin əlavə vəsaitlə dolmasını, təbii mühitin sağlamlaşdırıcı tədbirlərini və ekoloji xidməti təmin edir. Tənzimlənmənin belə metodları onların uyğunlaşdırılmasının müxtəlif variantlarının işlənilməsinə nəzərdə tutur. Eyni zamanda ekoloji və iqtisadi spesifikasiyanı nəzərə alan yeni alətlərin formalaşmasını təmin edir.

Yuxarıda göstərilən vəzifələrin həlli dayanıqlı inkişaf mərhələsində dövlətin təsərrüfat prosesində iştirakı ilə mümkündür:

- mühit qoruyucu tədbirlərin maliyyələşmə prinsiplərinin işlənilməsi;
- maliyyə-kredit resurslarının təbiəti mühafizə ehtiyacları üçün məqsədli saxlanması;
- ekoloji xidmət bazarının yaradılması və ekoloji nəzarət orqanlarına yardım;
- ekoloji tənzimlənmənin iqtisadi alətlərinin işlənilməsi və tətbiqi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- ekoloji nəticələr üçün məsuliyyətin tətbiqi (müəyyən edilməsi).
- Dayanıqlı inkişafa keçidin dövlət tərəfindən idarə olunma prosesi təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəni nəzərdə tutur:
- hüquqi məkanın yaradılması (iqtisadi sistemdə spesifikasiyanı nəzərə almaqla);
- nəzəri və tətbiqi cəhətdən əsaslandırılmış qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
- ekoloji tənzimləmə metodlarının təkmilləşdirilməsi;
- dayanıqlı inkişaf ideasının təbliğatının effektiv sisteminin işlənilməsi;

- ekoloji şüurun formalaşdırılması;
- biosferin imkanlarına vətəndaşların və hüquqi şəxslərin ehtiyatlı münasibəti;
- ekoloji sabitliyin təmini;
- uzun müddətli xarakterə malik ekoloji-iqtisadi proqramların fəaliyyətinin dövlət strategiyasının sənədlərinin təsdiqi (bu zaman regional və sahə spesifikasiyasına əməl etmək və ekoloji problemləri nəzərə almaqla).

3.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə regionların ekoloji təhlükəsizliyin əsas istiqamətləri

Regionun ekoloji müdafiəsinin təşkilatı-iqtisadi mexanizmləri təsərrüfatçılığın və idarə etmənin ümumi sisteminin bir hissəsidir. Ona görə də əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmağa və dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa yönəlməlidir. Əhalinin ekoloji təhlükəsizliyi probleminin həllinə kompleks yanaşma vacibdir. Bununla əlaqədar investisiya mənbələrinin aşkar olunmasında və təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmasında xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi çox vacibdir.

Regionun təşkilatı-iqtisadi mexanizminin işlənilməsində ilk növbədə əhalinin ekoloji qorunması məsələsinin həyata keçirilməsinin səviyyəsi müəyyənləşdirilməli və əsaslandırılmalıdır. Bunun üçün müxtəlif cəmiyyətlərin region səviyyəsində maraqlarının razılaşdırılmasını təmin etmək lazımdır. Yəni, funksiyaların balansına idarə etmə təşkilatları arasında hüquq və məsuliyyətə əməl etməyə riayət olunmalıdır. Bu zaman təşkilatı-iqtisadi mexanizminin olan elementləri nəzərə alınmalıdır.

Regionun əhalisinin ekoloji təhlükəsizliyinin təşkilatı-iqtisadi mexanizmlərin Respublika səviyyəsində bu ilk növbədə, əhalinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün qanunvericilik aktları ilə təmin edilməli, bütün təbiəti mühafizə qanunvericiliyi, ekoloji təhlükəsizliklə bağlı bütün normativ aktlar uyğunlaşdırılmalı, istehlakçıların hüquqları müdafiə olunmalı, ekoloji sertifikatlaşdırma . ekoloji sığorta həyata keçirilməlidir.

Bundan başqa dövlət büdcəsindən əhalinin ekoloji təhlükəsizliyini minimum ödəmək üçün vəsait nəzərdə tutulmalıdır. Çünki əsas ekoloji tələbatı ödəmək minimum həyat standartına daxildir.

Cədvəl 3.1

Təbii resurslardan səmərəli istifadədə investisiya mənbələri(xarici təcrübə)

Ölkə	Investisiya mənbələri	Təyinat istiqaməti, yerinə yetirilmə miqyası
Avstraliya	Su resurslarından istifadə hüququ ilə ticarət	Təbii resurslardan effektiv istifadə üzrə layihələr, proqramlar
Avstriya	Subsidiyalar	Təbii sərvətlərdən rəşional istifadə infrastrukturunun inkişafı
Böyük Britaniya	Ödənişlər	Dövlət kəsirlərinin ötürülməsinə, su resurslarının saxlanmasına kömək məqsədilə
Macarıstan	Su götürməyə görə ödənişlər	Hər kub metr üçün mənbələrə və regionlara görə dəyişir
Almaniya	Ödənişlər	Su götürməni ağağı salır.
Yunanıstan	Ödənişlər	Suvarma üçün sudan istifadə

İtaliya	Su xidmətlərindən istifadəyə görə birləşdirilmiş	Su vermədə və çirkab sularının təmizlənməsindəki kəsrləri örtür. Tarif düsturu nəzarət komitəsi tərəfindən müəyyən edilir
Niderland	Yer altı suyu götürməyə görə vergi	Yeraltı sulardan istifadənin həcmi minimumlaşdırılması
Polşa	Su götürməyə görə ödənişlər	Götürülən suyun həcmi minimumlaşdırılması

Regional idarə etmə səviyyəsi üçün əsas məsələyə ekoloji vəziyyətlə əlaqədar şəxsi məqsədlərin yaradılması; iqtisadi-ekoloji-sosial inkişafın regional strategiyasının yaradılması; ətraf mühitin vəziyyətinin və əhalinin sağlamlığının regional standartlarının müəyyən edilməsi; əhalinin ekoloji təhlükəsizliyinin qorunması ilə bağlı vəsait ayrılması, büdcədən kənar regional ekoloji fondların yaradılması . Bu fonddan əhalinin ekoloji təhlükəsizliyinin qorunmasında istifadə oluna bilər.

Sosial-iqtisadi inkişafın idarə olunması məsələsi nöqtəyi-nəzərindən həll olunmamış ekoloji problem səhiyyədə xərclərin artmasına səbəb olur. Bu isə ekoloji problemi dərinləşdirir və ərazinin mənfə imicini yaradır. Bununla əlaqədar olaraq ekoloji problemin həllini nəzərə alaraq iqtisadi və sosial inkişafın praktiki məsələlərinin həllinə baxılmalıdır.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, gələcəkdə əlverişli vəziyyət sosial gərginliyin artmasına səbəb olar. Bu tendensiya regionların ekoloji vəziyyətində artıq əyani şəkildə görünür. Çünki, ətraf mühitin vəziyyəti faktiki olaraq iqtisadi inkişafı müəyyənləşdirir.

Regionun ekoloji təhlükəsizliyinin təşkilati-iqtisadi mexanizmini yaradılması həyata keçirilməsi regional siyasətin bir hissəsi olmalıdır.

Ərazinin ekoloji təhlükəsizliyini mühafizəsinin yaradılması məqsədi ilə proqnozlaşdırmanın əsas praktiki dəyəri odur ki, proses zamanı mümkün iqtisadi, sosial və ekoloji nəticələr nəzərə alınmalıdır.

Region əhalisinin ekoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin təşkilati-iqtisadi variantlarının işlənilməsi prosesində əhalinin birbaşa iştirakını təmin etmək lazımdır. Belə ki, iqtisadi və sosial məsələləri razılaşdırmaq və onlar arasında resursları düzgün bölüşdürmək lazımdır. Belə təminat metodlarından biri, sosial layihələndirmədir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, region əhalisinin tədqiqat qruppasına daxil edirlər, bu işə ancaq məsələlərin həlli məqsədi daşıyır.

Region əhalisinin təhlükəsizliyinin müdafiəsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin effektiv fəaliyyət göstərməsi hərtərəfli inkişafını tələb edir, normativ-hüquqi, təşkilati-informasiya və digər strukturları təmin edir.

Bu sənədlərin tərkibi və xarakteri hazırda fəaliyyətdə olan qanunvericiliklə, dövlət və regional səviyyədə qəbul olunmuş normativ aktlarla müəyyən olunur. Eyni zamanda proqram tədbirlərinin həyata keçirilməsi və problemlərin müəyyən olunması ilə əlaqədərdir.

Tədbirlərin informasiya bazasına yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə regionun ekoloji müdafiəsi üçün təşkilati-iqtisadi elementlərin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunması da vacibdir.

Regionun ekoloji təhlükəsizliyinin qorunmasının təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin fəaliyyətinin təşkilati baxımdan təminatı aşağıdakı əsas məsələləri həll etməlidir:

- idarə etmənin təşkilati strukturunun işlənilməsi;
- idarə etmə subyektləri arasında məsuliyyət və səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- mövcud təşkilati strukturların istifadə imkanlarının qiymətləndirilməsi və onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi.

Qeyd etçək lazımdır ki, artıq 30-40 ildən çoxdur ki, inkişaf etmiş xarici ölkələr bütün səviyyələrdə, həm dövlət, həm də region və cəmiyyət səviyyəsində ətraf mühitin ekoloji çirklənməsi ilə mübarizə aparırlar.

Dəniz quşları, balıqlar və digər orqanizmlər üçün təhlükələrdən biri neft məhsullarının qəzalar nəticəsində dənizə axmasıdır. Dənizə tökülən neftin özüllüyü və yapışqanlılığı tez bir zamanda balıqları və dəniz heyvanlarına zərər vurur, okeanlarda və sahillərdə vəziyyəti pisləşdirir, müəyyən dövrdən sonra isə insan sağlamlığını təhlükə altında qoyur.

Belə ki, yaranmış insidentlər, yəni okeana neft məhsullarının düşməsi ona gətirib çıxardır ki, dünya artıq dərk etdi ki, dənizlərin ekologiyasını müdafiə etmək üçün milli və beynəlxalq tədbirlər işləmək lazımdır. 1989-cu ildə Alyaska sahillərində qəza zamanı, həmçinin 1991-ci ildə İraq tərəfindən Fris körfəsinə neft məhsullarının tökülməsi bu məsələnin vacibliyini bir daha sübut etdi. Belə qəzaların baş verməsi ehtimalının azaldılması, okeana neft məhsullarının qəza nəticəsində tökülməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə ABŞ-da 1990-cı ildə xüsusi qanun qəbul edildi. Bu qanun gəmilərin qayrılmasında yeni standartları müəyyən etdi və gəmi heyətinin yığılmasında xüsusi lisenziyanı təstiqlədi. Bunda əsas məqsəd ondan ibarət idi ki, təhlükəsizliyi artırmaq, həmçinin vətəndaşlıq və cinayət məsuliyyətini daha da gücləndirmək çox vacibdir. Bütün bunlar gələcəkdə okeana neft məhsullarının tökülməsinin qarşısını alınmasında çox güclü stimul oldu.

Belə ki, 1990-cı ilin noyabrında 80 dövlət beynəlxalq konvensiyaya imza atdı. Burada əsas məqsəd neftlə çirklənmənin qarşısının alınmasında birgə mübarizə aparmaqla əməkdaşlıq etmək idi. Bu konvensiyaya görə sənədə imza atan bütün ölkələr neftlə çirklənməyə qarşı ümumi milli sistemlər hazırlamalı və texniki vasitələr və avadanlıqlar sahəsində bir-biri ilə bölüşməlidirlər. 1992-ci ilin mart ayında ABŞ ilk olaraq həmin konvensiyayı qəbul etdi və təsdiq etdi.

Baxmayaraq ki, neft okean suları üçün ciddi təhlükə mənbəyidir, lakin son dövrlərə qədər ABŞ-da sahil və ərazi sularının çirkləndirilməsinin əsas mənbəyi sənayenin çirkab suları idi. Lakin son 30 ildə ABŞ bu sahədə böyük uğurlar əldə edib. Bu da əsasən sahil şəhərlərində çirkab suların təmizlənməsi məqsədi ilə təmizləyici qurğuların hesabına olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının ekologiyası üçün çirkab sularının təmizlənməsi məqsədi ilə vasitələr və metodlar mövcuddur. Xarici ölkələrdə bir sıra texniki-texnoloji sistemlər vardır ki, onlardan istifadə etmək olar.

İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas ekoloji –iqtisadi prinsipləri nəzərdən keçirək. Bu prinsiplər ekoloji siyasətin əsasını təşkil edir. Bu prinsiplər əldən qaçırılmış imkanların dəyəridir. Bu prinsiplər tələb edir ki, məhdud resurslardan istifadə zamanı onun dəyəri və istifadə olunmayan alternativləri nəzərə alınsın. Əldən verilmiş imkanlar prinsipinin dəyəri gəlirlərin fərqi olduğundan ibarətdir, bu gəlirlər ətraf mühətdən istifadə zamanı əldə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, prinsiplərin əks tərəfi də vardır, yəni ətraf mühitin mühafizəsinin də özünün dəyəri mövcuddur.

“Çirkləndirirsənsə- ödəməlisən” prinsipi o deməkdir ki, hökumətin qərarı ilə ekoloji sağlamlaşdırmaya xərclər ayrılmalıdır, yəni çirkləndirici xərcləri ödəməlidir.

“Çirkləndirirsənsə- ödəməlisən” prinsipinin müasir izahı iki əsas qaydaya aid olunur:

- -çirkləndirici şəxs bütün xərcləri öz məhsulları və xidmətləri ilə ödəmək hüququna malikdir;
- -çirkləndirici şəxs ətraf mühit fəaliyyətinə görə bütün xərcləri üzərinə götürməlidir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, “Çirkləndirirsənsə- ödəməlisən” prinsipi həyatda tətbiq olunan zaman kənara çıxma halları ilə xarakterizə olunur.

Burada Biz ekoloji çirklənmə ilə mübarizədə bir çox xarici ölkələrin çox illik təcrübəsinin təhlilini verəcəyik. Bu mübarizələr həm dövlət, həm region və həm də cəmiyyət səviyyəsində aparılır. Bu ölkələr ABŞ, Rumıniya, Çexiya, Litva , Macarıstan, Bolqarıstan, Sloveniya, Xorvatiya, Polşa, Bosniya və Hersoqovinadır.

Beləki, Dünyanın müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrində hazırda ekoloji siyasət əsas ekoloji-iqtisadi prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplərə bizim ölkəmizdə də əsaslanmaq mümkündür .

Lakin ancaq ekoloji zərər yox, həmçinin gələcəkdə ətraf mühitin mühafizəsinin dəyəri də öyrənilməlidir. Ekoloji fəaliyyət kapital tutuludur. Bu kapitalı toplamaq üçün illər tələb olunur(məs, su təmizləyici qurğuların və kanalizasiyaların tikintisi). Bunların tikintisi üçün isə onilliklər lazım gəlir. Buna görə də ekoloji siyasət daima həyata keçirilməlidir.

Hazırda əks hadisələr müşahidə edilir, köhnə zibilliklər dövlətin yarıtmaz və düşüncəsiz siyasətinin nəticəsidir.

Qarşılıqlı əlaqə prinsipinə görə ekoloji siyasət təbii vasitələrlə, istehsalla, çirklənmə ilə əlaqəni nəzərə almalıdır.

Mənfi hal kimi ABŞ və bir sıra Avropa ölkələrində keçən əsrin 80-ci illərində aparılan ekoloji siyasəti qeyd etmək olar. Beləki, onlar əsasən diqqəti havanın və

suyun keyfiyyətinin idarəsinə yönəldərək, torpaqların təhlükəli tullantılar və ağır tullantılarla çirklənməsinə fikir vermədilər.

İqtisadi inkişafda ən azı iki əsas və aydın məhdudiyyəti nəzərə almaq gərəkdir:

- ətraf mühitin imkanları;
- müxtəlif növ tullantı və çirkləndiricilərin assimilyasiyası.

Dünya iqtisadiyyatının texnogenez tipli daimi inkişafı qlobal ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb oldu. Bu problemlər insan sivilizasiyasının deqradasiyasına gətirib çıxara bilər. Bu problemlər sırasından aşağıdakıları qeyd edə bilərik: şəhərsalma, istixana effekti, xammal çatışmazlığı və s. Bu problemlər bir-birilə əlaqədardır və bu əlaqələr bir sıra digər problemlərin yaranmasına və ya onların kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Məsələn, demoqrafik problem. Bu Əhalinin kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Bununla nəticəsində insanların ərzağa, enerjiyə, mənzilə, sənaye məhsullarına tələbatı artırır ki, bu da ətraf mühitə əlavə yüküdür.

Mühəribələr, onlarla əlaqədar böyük neft yanğınları deyilənləri bir daha təsdiq edir.

Mövcud iqtisadi inkişafın qəzaları, təbii resursların məhdudluğu və ekoloji-iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi dünya iqtisadiyyatının konsepsiyasının hazırlanmasına səbəb oldu.

Son illər ekstremist iqtisadi konsepsiyalar ortaya çıxmışdır. İqtisadiyyat və ətraf mühit arasında radikal dəyişikliklər ekotopiya konsepsiyasının yaranmasına gətirib çıxardı. Bu konsepsiyaların əsas yönümləri ondan ibarətdir ki, təbiətə daha sadə texnologiyaları qaytarmaq, ətraf mühiti məhv edən elmi-texniki tərəqqirən imrina etmək. Bu ekotopiyaların müxtəlif növlərində əsas diqqət mənəvi və əxlaqi təkmilləşməyə üstünlük verilməsindədir. Bu konsepsiya bir çox ölkələrdə “Yaşillər” partiyasının proqramının əsasını təşkil edir.

Daimi inkişaf anlayışı 60-dan çox tərif (təyin) etmədən ibarətdir . Bu təriflərin içərisində Brutland komissiyasının məruzəsi ən geniş yayılmışdır:

Daimi inkişaf- indiki zamanın tələbatını təmin edir, gələcək nəsillərdə tələbatının ödənilməsini təhlükə altına almır. Uzunmüddətli perspektiv üçün daimi inkişafın 4 əsas kriteriyasını ayırmaq olar:

- bərpa olunan təbii ehtiyatların(meşələr,torpaqlar) miqdarı heç olmasa müəyyən dərəcədə azalmasın;
- bərpa olunmayan (faydalı qazıntılar) faydalı qazıntıların tükənmə sürətini imkan daxilində ləngitmək; gələcəkdə onları digərləri ilə əvəz etmək(alternativ enerji mənbələri- günəş, külək).
- daha yeni texnologiya tətbiq etməklə tullantıları minimuma endirmək;
- ətraf mühitin çirklənməsi müasir səviyyəni ötməsin.

Bu deyilən 4 kriteriya daimi inkişaf konsepsiyası hazırlananda mütləq nəzərə alınmalıdır. Bunların nəzərə alınması gələcək nəsli üçün ətraf mühitin mühafizə olunmasına imkan verəcək və ekoloji həyat şəraiti pisləşməyəcək.

Nəticə

Təbiətdən istifadənin iqtisadi effektivliyi məsələsi günün ən vacib və aktual problemlərindən biridir. İqtisadi effektivlik xərcin və ziyanın müqayisəsinin pulla göstəricisidir. Buna görə də iqtisadi effektivliyi tükənən və məhdud olan təbii ehtiyatların yüksək dərəcədə istifadə olunması ilə əlaqələndirmək lazım gəlir. Bazar iqtisadiyyatının və onunla əlaqədar olaraq iqtisadi mexanizmlərin tətbiq olunması ilə bir zamanda və hazırda istehsal sahələrinin resurs tutumunun artdığı bir dövrdə ekoloji effektivliyi aydınlaşdırmaq çox vacib bir şərtədir. Bir çox işlərin, proqramların ekoloji-iqtisadi effektivliyinin müəyyənləşdirilməsi deyilən zaman təbii ehtiyatların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi göz önünə gəlir.

Sənayenin inkişafı ilə əlaqədar inkişafın ekoloji nöqtəyi –nəzərdən müəyyən çərçivəyə salınmasının analizi göstərir ki, iqtisadi inkişaf gərək ekoloji – iqtisadi yönümlü olsun . Burada əsas məsələ iqtisadiyyatın ekoloji baxımdan daha üstün olması yönümlərinin müəyyən olunmasıdır:

- iqtisadi sahələrin quruluşunun təkmilləşdirilməsi;
- resursa qənaətedici, tullantısız və az tullantılı avadanlıqların geniş tətbiqi;
- təbiəti mühafizə üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

İndiki zamanda ölkələr ixtiyarlarında olan bir çox üsul və mexanizmləri tətbiq edərək təbii ehtiyatlardan daha qənaətlə istifadəyə cəlb edirlər. Magistr dissertasiyasında hər bir dövlətin ekoloji siyasətində bu cür üsullar müəyyənləşdirilmiş və onların xarakteristikaları verilmişdir.

İqtisadi və sosial inkişafın əsas yönümlərinin aydınlaşdırılması vaxtı ekoloji amillərin tam uyğun qiymətləndirilməsi olduqca mühüm bir şərtədir. Çünki bu

amillərin hesaba alınmaması qeyri-effektiv olan inkişafa səbəb olur. Beləki bu cür inkişaf bir çox dövlətlərdə neqativ sonuclara səbəb olmuşdur.

Aydındır ki, təbii ehtiyatlardan qənaətli istifadənin təmin olunması günün vacib məsələlərindəndir və onlardan effektiv istifadə ilə bağlıdır. Bunlardan ən mühümü təbii resurslardan daha effektiv və kompleks istifadə olunmasına dövlətin nəzarətidir və ekoloji nöqteyi-nəzərdən əsaslandırılmış üsullardan istifadə edilməsidir.

Təbii mühitin qorunmasında iqtisadi üsulların istifadəsinin inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin təcrübəsinin təhlili ekoloji siyasətin yaranmasının əsas mərhələləri və onların səciyyəvi əlamətləri verilmiş və bu vaxt əsas diqqət başqa faktorlarla yanaşı ekoloji ödəmələrin istifadə olunmasına yönəlmişdir. Bizim rəyimizə görə bizdə də ekoloji ödəmələrin bütün vasitələrindən yararlanılmalıdır.

Ətraf mühitə dəyən zərərin “Çirkləndirirsənsə- ödəməlisən” prinsipi əsasında ödənilməsi hazırkı ekoloji vergilərin təkmilləşdirilməsi, təbii ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin atılmasına görə müəssisələrin məsuliyyətinin daha da yüksəldilməsi və ekoloji baxımdan təhlükəsiz avadanlıqların istehsalı və istifadə olunması günün ən vacib tələbidir.

Ekoloji təhlükəsizliyin təminatı zamanı mövcud olan geriliyin ortadan qaldırılmasında ətraf mühitə texnogen təsirin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımdan effektiv idarə edilməsinin çox böyük rolu vardır.

Ekoloji təhlükəsizliyin təminatında istifadə olunan mexanizmlərin mükəmməlləşdirilməsi baxımından lazımi məsələlərin işlənilməsi, həyata keçirilən tədbirlərin yerinə yetirilməsinə nəzarətin artırılmasını tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov C.R. Xəzər dənizinin iqtisadi problemləri. Bakı: BDU, 2002, s.88
2. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə - Bakı, DSK, 2015, 274 s.
3. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri – Bakı, 2018, 806 s.
4. Azərbaycanda ətraf mühit, meşəçilik, balıqçılıq və ovçuluq təsərrüfatları statistik məcmuə - Bakı 2015
5. “Azərbaycan Respublikasının 2009-2013 – cü illərdə regionlarının sosial – iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri” Dövlət proqramı. Bakı, 2008
6. Балацкий О.Ф. Природоохранная работа на промышленном предприятии. Киев: Техника, 1986, 210 с.
7. Бобылев С.Н. Экология и экономика: взгляд в будущее// Экологическое право, 2001, № 2. с. 53-64.
8. Выварец А.Д., Федоренко О.В., Карелов С.В. Экономика природопользования. М.: ЦНИИ цветмет Экономики и информации, 1994, 235с.
9. Гаджизаде А.М. Природные ресурсы и естественные условия развития промышленности Азербайджанской ССР. Баку: Азернешр, 1983, с.173
10. Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики. Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В.А., 1998, 639с.
11. Набиев Н.А. Стратегия использование природных ресурсов в условиях перехода к рыночной экономике. Основные тенденции социально-экономического развития Азербайджана в современный период. Баку: Элм, 1998, с.170-180.

12. Олех Л.Г. Проблемы выбора России в канун XXI века. Закономерности социального развития ориентиры и критерии моделей будущего. Сб.ст. Часть 1 . Новосибирск, РАН СО, 1994, с. 64-69.

13.Пигу А.И. Экономическая теория благосостояния М.: Прогресс, 1985,с.316

14.Приваловская Г.А. Территориальная организация использование природных ресурсов// Территориальная организация населения и хозяйства, Известия АН СССР, Серия географии, 1989, №2, с.51-62.

15. Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотезы). М.:Россия Молодая, 1994, с. 346

16. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник.М.: Мысль, 1990, с.352

17. Салина А.И. Налог на добычу полезных ископаемых как новый методический подход к налогообложению природных ресурсов// Финансы,2002,№ 1, с.43-45

18. Тинберген Я.И. Пересмотр международного порядка. М.: Прогресс, 1980, с.34

19.Хильчевская Р.И. Проблемы экологической экономики в свете концепции устойчивого развития // Экономика и математические методы, 1996, №3, с. 41-52

20. Яндыганов Я. Я. Экономика и экология. Екатеринбург:Изд-во УГЭУ, 1996, с. 213

21.Economic instruments for pollution control and natural resources management in OECD countries: Survey, OECD, Paris, 1999a

22. Implementing Domestic Tradable Permits for Environmental Protection. OECD, Paris, 1999b

23. Yeanrenaud,C Obstacles to the Implementation of Tradable Permits : the Case of Switzerland // Domestic Tradable Permits for Environmental Management,OECD, Paris ,1999c

24. Environmental policy beats. Development of Foreign economic relations of Azerbaijan// The Caspian Region: Politics, Economics, Culture. 2009,№1, pp.29-36.

Набиев Урфан Эльшан

Совершенствование механизма экологической безопасности и эффективное использование природных ресурсов в Азербайджанской Республике

Резюме

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, выводов и рекомендаций, списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность проблемы, уровня изученности, цели и задачи исследования, его теоретические и методологические основы, практическая значимость и научная новизна.

Первая глава диссертации «Теоретико-методологические основы эффективного использования и регулирования окружающей среды в эколого-экономическом процессе» посвящена экологическим и экономическим аспектам использования природных ресурсов, а также политике стран Восточной Европы в решении экологических проблем.

Вторая глава диссертации «Экономическое развитие регионов в условиях рыночной экономики и эколого-экономической оценки природной среды» посвящена изучению путей устранения эколого-экономического кризиса и исследование эколого-экономическую эффективность природопользования.

В третьей главе диссертации «Руководство по экологическому управлению экологической безопасностью» рассматриваются экологическая безопасность и методы ее реализации, экологическая безопасность населения и региона в современном мире, а также вопросы экологической безопасности в развитых странах.

В конце магистерской диссертации предоставлено ряд рекомендаций, и полученная научная новизна.

Nabiev Urfan Elshan

Improving the mechanism of environmental safety and efficient use of natural resources in Azerbaijan Republic

Summary

The thesis work consists of an introduction, three chapters, conclusions and recommendations, a list of references.

The introduction substantiates the relevance of the problem, the level of knowledge, the goals and objectives of the study, its theoretical and methodological foundations, practical significance and scientific novelty.

The first chapter of the thesis “Theoretical and methodological foundations of the effective use and regulation of the environment in the environmental-economic process” is devoted to the environmental and economic aspects of the use of natural resources, as well as the policies of Eastern European countries in solving environmental and economic problems.

The second chapter of the thesis “Economic development of regions in a market economy and environmental-economic assessment of the natural environment” is devoted to the study of ways to eliminate the environmental-economic crisis and the study of environmental-economic efficiency of environmental management.

The third chapter of the thesis, “Guidance on environmental management of environmental safety”, discusses environmental safety and methods for its implementation, environmental safety of the population and the region in the modern world, as well as issues of environmental safety in developed countries.

At the end of the master's thesis, a number of recommendations are provided, and the resulting scientific novelty.